

Voorwoord

Het is mogelijk dat binnen de faculteit Algemene Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit Nederland, het voorstel een scriptie te wijden aan een sportonderwerp, en dan nog 'golf', met enige reserve kan zijn ontvangen. Behoort sport tot de cultuurwetenschappen, tot de cultuuruitingen en is sport een vorm van cultuur ?.

De hoogleraar cultuurwetenschappen J. van der Dussen, geeft in 'De aard van de cultuurwetenschappen' in zijn *Geschiedenis en beschaving* (Hilversum 2005) aan: 'dat door Baetens en Verstraete wordt (...) gewezen op (...) contemporaine en alledaagse cultuuruitingen waarbij vooral de media een belangrijke plaats innemen. Daaronder rekenen zij onder andere ook sport'.¹

In de Nederlandse academische wereld nam een onderwerp als sportgeschiedenis tot zeer recent eigenlijk geen plaats in. Ook in de studieboeken van de Open Universiteit kreeg sport nauwelijks plaats als cultuurverschijnsel. In de cursus, *Nederland Moderniseert*, opgezet om de cultuuromslag in Nederland van 1948 – 1973 te beschrijven, ontbrak sport zelfs geheel, ondanks dat in die periode een ware omwenteling plaatsvond in de positie van sport in de maatschappij.

In de cursus *What is Europe* van de O.U. worden enkele pagina's van de duizend die de cursus omvat, gewijd aan het bestaán van sport en haar invloed op de moderne cultuur. Hoewel gesteld wordt dat 'sport is (...) of central importance for the larger part of the society' en 'whole societies are becoming obsessed with sport',² wordt over herkomst en verspreiding echter niet gerept.

De benoeming van Dr. Th Stevens tot Hoogleraar sportgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in 2005, bracht de erkenning van sportgeschiedenis als academische studie. In Nederland was het onderwerp sport tot dan toe slechts een terrein van onderzoek van sociologen die in meerdere proefschriften getuigden van de historische samenhang van sociale ontwikkelingen met de opkomst van sport binnen het raamwerk van de gehele samenleving. Het beleven van sport en de wijze waarop dit geschiedt, blijken nauw samen te hangen met de wijze waarop een gemeenschap tot stand kwam en zich verder ontwikkelde.

In mijn scriptie staat de vraag centraal naar de ontwikkeling van de golfsport in Overijssel en de achtergronden van de opvallend afwijkende evolutie die deze sport doormaakte ten opzichte van andere sporten. Een en ander binnen de ontwikkelingen in de maatschappelijke omstandigheden die aanleiding gaven tot het introduceren van sport in het dagelijks leven van Overijssel en de wijze waarop sport en sportbeleving op hun beurt weer het heersende

¹ J.Baetens en G. Verstraete ed. *Cultural studies* (Nijmegen 2002) p. 18-19

² W. Kashuba. 'Everyday culture' In: M. Shelly and M. Winck (Eds) *Aspects of European cultural diversity* (Milton Keynes 1993) p.241

culturele patroon beïnvloedden in de periode 1850 - 2005. Daarbij komt het begrip 'vrije tijd' als een sturend fenomeen aan de orde.

Meer dan als een obligate gemeenplaats wil ik vermelden dat ik bijzondere dank verschuldigd ben aan mijn scriptiebegeleider, Dr. Frank Inklaar, die mij stimuleerde dit onderwerp ter hand te nemen en mij met praktische adviezen steeds weer terugbracht op het smalle pad van een academische productie. Ook de steun die ik ontving van de Nederlandse Golf Federatie, met name Drs. F. Toubert, die mij talloze recente studies en statistieken ter inzage gaf, was een grote hulp.

Dr. Pius Muskens, die uitgebreid onderzoek verrichtte naar de achtergronden en oorsprong van de Twentse golffamilies, hielp mij aan menige originele bron. Van de talloze interviews die ik ondernam om met name de beweegredenen voor het vestigen van een golfclub te onderzoeken, wil ik vooral noemen Mevrouw Toos Postma -Ankersmit en de heer N. van der Lande, die mij uit eigen bronnen een verhelderend beeld gaven van de ambiance waarbinnen hun ouders betrokken waren bij het vestigen van golf in Overijssel in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw.

Zonder evenwel het begrip van mijn vrouw, die mij er toe aanzette te gaan studeren en vele jaren geduldig mijn enthousiaste uiteenzettingen aanhoorde over vooral de filosofisch-ethische onderwerpen, was de studie voor mij aanmerkelijk minder geslaagd geweest.

'Universiteiten zetten studenten ertoe aan, eindeloze commentaren te schrijven op de grote namen, maar dat weerhoudt hen ervan ook zelf eens te denken. Het gevolg is dat we wel kunnen zeggen wat Aristoteles of Cicero ervan vond, maar wat is onze mening? Welke oordelen vellen wij. Napraten kan een papagaai ook...'

Michel de Montaigne. 'On Learning' In: 'Verzamelde essays'

1.0 Inleiding

1.1 Onderwerpen, methode en bronnen

Sportgeschiedenis, het onderwerp van deze scriptie, is een in Nederland weinig onderzocht onderwerp. Publicaties over sport als maatschappelijk verschijnsel, kwamen hoofdzakelijk van de hand van sociologen.

In mijn onderzoek werd het mij duidelijk dat de introductie van sport in het maatschappelijk leven, samenhang met veranderingen die plaatsvonden in de periode van de omwenteling van een agrarische, naar een industriële samenleving. De bronnen die ik heb geraadpleegd betrekken zich vooral op dit proces. Het begrip "vrijtijdsbesteding" neemt daar een voornamelijk plaats in.

Binnen de studie Algemene Cultuurwetenschappen, is veel studiemateriaal te vinden dat in algemene zin betrekking heeft op de overgang van een agrarisch getinte samenleving, naar een industriële. Voor het specifieke onderwerp sport in de maatschappij, was ik voor een belangrijk deel aangewezen op de publicaties, vooral de dissertaties, van sociologen die sport als cultureel fenomeen bestudeerden.

Historische publicaties over golf zijn in Nederland beperkt gebleven tot een brochure van J. Brongers en B. van Limburger: *Wat is Golf* (Amsterdam 1936) en een uitgave door Steven van Hengel bij de gelegenheid van een expositie van golfartefacten en memorabilia in 1982.³ Overig historisch materiaal beperkte zich tot jubileumuitgaven van golf clubs. Daarvan gaf alleen de uitgave *Honderd jaar golf in Nederland* door golf club "de Pan", een nationaal georiënteerd overzicht van de beschreven periode⁴. In het *Bibliografisch apparaat voor de Nederlandse sportgeschiedenis* (Nieuwenglein 2006) komen geen werken voor van enige omvang die betrekking hebben op golf als sport. Slechts tijdschriftartikelen worden vermeld. Voor verdere historische oriëntering op dit onderwerp heb ik mij moeten richten op uitgaven uit Groot Brittannië.

³ Steven van Hengel. *Colf, Kolf, Golf. Van middeleeuws volksspel tot moderne sport.* (Zutphen 1982)

⁴ *Honderd jaar golf in Nederland* (Bosch en Duin 1994)

Voor condities en omstandigheden waaronder een verspreidingsproces plaatsvindt, was de studie *Diffusion of Innovations* van Everett Rogers een belangrijke handleiding. Ook de dissertatie van psycholoog-socioloog Geert Hofstede, die in *Cultures Consequences* internationale verschillen in cultuuropvattingen onderzocht, was een bron van inspiratie.

In het raadplegen van al deze bronnen, wilde ik een antwoord vinden op de volgende vragen:

- > Waarin lag de oorsprong van de georganiseerde sport
- Ging een eerder spel er aan vooraf, zo ja, welk
- Wie hielden zich op met sport
- Wat was de reden dat in Engeland sportontwikkeling en verspreiding samenviel met de industriële ontwikkeling
- Was er sprake van samenhang tussen nationaliteit en vorm van sport
- Op welke wijze komt de deelname aan een specifieke sport tot stand.
- Hoe en door wie kwam sport naar Nederland, en meer specifiek, Overijssel
- Waren er verschillen in sportbeoefening in Engeland en Nederland, en meer specifiek, Overijssel.
- Hoe verhiel de ontwikkeling van golf zich ten opzichte van andere sporten
- Waren alleen factoren van welstand en financiën redenen oorzaak dat golf zo lang exclusief bleef.
- Welke motieven lagen ten grondslag aan het stichten van een golf club in Overijssel.
- Wat was de oorzaak van de plotselinge “veralgemenisering” van golf vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw.

1.2 Belang van het onderzoek.

Het is in Nederland nog niet gekomen tot een onderzoek, met een daarop volgende publicatie, over de geschiedenis van golf in samenhang met de maatschappelijke ontwikkelingen die in het algemeen op sport betrekking hadden. Binnen het ontstaan van sport als factor in het dagelijks leven vanaf het midden van de negentiende eeuw, bleef golf terzijde van elke beschouwing. Golf bleef in de ogen van spraakmakend Nederland, daaronder begrepen de historici, langdurig het odium houden van een bezigheid voor de elite. Als onderdeel van sport als sociaal verschijnsel bleef golf een onderwerp voor sociologen.

Binnen de opkomst van de sporten als deel van het maatschappelijk leven, verdient de eigen-aardige ontwikkeling van golf niettemin een eigen plaats in de beschouwingen over sport als sociaal-economisch verschijnsel. In Groot Brittannië democratiseerde golf al vanaf het begin van de twintigste eeuw, maar in Nederland, en

daarmee ook in Overijssel, bleef het tot de jaren tachtig beperkt tot een kleine groep welgestelden.

Bijzonder daarbij was, dat het bij de introductie van golf in Overijssel om dezelfde personen ging als bij de andere sporten als voetbal en hockey. In het stichten van golf clubs en de aanleg van de accommodaties, gingen zij op dezelfde wijze te werk als het geval was geweest bij de andere sporten. In dit geval echter attendeerde men alleen de *eigen* kring op voornemen en mogelijkheid van het stichten van een golf club en realiseerde die plannen in geheel eigen beheer. Evenwel, waar de andere door hen gestichte sportgelegenheden spoedig onder de aandacht gebracht werden van het grote publiek, in Overijssel vooral ook de werknemers van de vele fabrieken, hield men het lidmaatschap van een golf club beperkt tot strikt de eigen kring.

Terwijl andere sporten zich dus vanaf begin twintigste eeuw breed over de provincie verspreidden, bleef de verspreiding van golf in een sluimerende toestand. Het aantal deelnemers nam slechts beperkt toe en het aantal accommodaties bleef gelijk. Deze toestand bleef gehandhaafd tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De achtergronden hiervoor maken deel uit van het onderzoek.

Pas in de jaren tachtig van de vorige eeuw kwam daarin verandering op een wijze die niet voorzien was: een in korte tijd spectaculaire groei van accommodaties als antwoord op een even spectaculair toegenomen vraag.

Aan deze opmerkelijke ontwikkeling van langdurige exclusiviteit tot plotselinge meer algemene belangstelling, werd tot op heden weinig aandacht besteed in de zin van een mogelijke sociaal-historische samenhang.

Gronden voor het langdurig exclusief houden, zowel als voor het plotseling populair worden van golf, geven aanleiding tot verder onderzoek. Of ontwikkelingen in zowel technologische- als maatschappelijke omstandigheden in de provincie Overijssel kunnen hebben bijgedragen aan het veroorzaken van dit proces, dient mede te worden onderzocht. Een proces waarbij de invloed van de media niet mag worden onderschat. Mijn onderzoek beoogt daaraan een bijdrage te leveren .

2.0 Vrije tijd en sport

2.1 Oorsprong

In de hierna volgende studie wordt ingegaan op de herkomst van sport, de verspreiding en haar geleidelijke invoeging in een alledaags maatschappelijk patroon en de onderscheidene vormen waarin dit plaatsvond. De studie zal zich concentreren op de introductie van sport in de provincie Overijssel, inzonderheid de golfsport.

Een sport kan zijn oorsprong vinden in een spel, waar de mens als sociaal wezen van nature toe is geneigd, namelijk, het onderling krachtmeten voor het bepalen van de sociale rangorde. Dit vond voornamelijk in een locale toepassing plaats. De wijze waarop een spel werd gespeeld, bleef beperkt tot de eigen kring. Ontwikkeling naar sport in ontmoetingen van meer dan locale omvang, kon pas plaatsvinden nadat reglementering en organisatie tot stand was gebracht. Of een sport in het algemeen haar oorsprong vond in een eerder bestaand spel, is onderwerp van onderzoek. In andere gevallen werd een sport bedacht en ontworpen met een specifieke bedoeling, meestal voor bevordering van goed sociaal gedrag.

De vraag is welke oorzaken en beweegredenen er bestonden voor het op enige schaal inbrengen, of opnemen, van sport in het dagelijks leven. Waren er redenen om sportbeoefening te stimuleren en zo ja wat waren de overwegingen daarvoor. Van beide factoren, evolutie van een spel naar een gewenste sportvorm, en het bedenken van een nieuwe sport van een bepaalde geaardheid, worden oorzaak en aanleiding onderzocht. Hoe de verspreiding en standaardisering verliep naar een sport met universele regels, vormt een aparte passage.

2.2 Verspreiding

De verspreiding van sport vormt een onderwerp dat nauw samenhangt met het begrip vrije tijd. Vrijetijd en vrije-tijd worden als aparte fenomenen onderkend. Beide zijn onlosmakelijk verbonden met de evolutie van de arbeidsvorm naar arbeidsdeling en mechanisatie, en de maatschappelijke verhoudingen die daarvan het gevolg waren. Sport zou daarin een eigen erkende functie krijgen.

In de verspreiding van sport werkten een aantal invloeden van zeer verschillende aard. De verplaatsing van bevolkingsgroepen door de concentratie van moderne productiemethoden, nieuwe middelen voor sneller transport en de door industrialisatie opgeroepen intensivering van nationale en internationale contacten. In dit gehele proces van verspreiding speelde de sociale stratificatie een rol. Alleen al omdat niet iedereen in gelijke mate beschikking had over vrije tijd.

Daarbij komt de vraag op of het besluit deel te nemen aan een bepaalde sport, op rationele wijze tot stand was gekomen, of dat andere invloeden in het spel waren, zoals een eventuele sociale status van een bepaalde sport? Derhalve, wat bepaalt de aantrekkelijkheid van een sport bij voorbeeld. Had dit invloed op de verspreiding? Met andere woorden, kiezen de onderscheidene rangen of standen binnen een maatschappelijke structuur voor een speciaal sportkarakter, of zijn er andere factoren die bepalen wie vanuit welke positie uiteindelijk beoefenaar wordt van de een of andere sport? Zijn het de maatschappelijke invloeden die daar in het spel zijn, of heeft dit te maken met het karakter van een sport zelf. Een bijkomende vraag is of

dit universeel geldig is, of dat verschillende culturen daar een eigen opvatting over hebben. Deze dilemma's komen apart ter sprake.

2.3 Invloeden op verspreiding en vestiging

Vanaf de introductie tot het zich algemeen vestigen van verschillende sporten kan een groot verschil in tijdsverloop voorkomen. Sommige sporten werden vanaf hun introductie al vrij snel algemeen in alle bevolkingslagen, voetbal is daar een goed voorbeeld van. Andere deden er langer over om algemeen te worden, en lijken nog heden ten dage enige voorkeur te genieten bij de midden- en hogere klasse. Tennis en hockey zijn daar voorbeelden van. Weer andere werden tot vandaag de dag niet algemeen maar bleven, om gevarieerde redenen beperkt tot een kleine groep zoals: roeien, cricket en korfbal.

Ten slotte dan de sport die in ons land tot vrij recent beperkt zou blijven tot de maatschappelijke groep van welgestelden: golf. In 1980, negentig jaar na de introductie in Nederland, nog slechts tienduizend georganiseerde deelnemers, waarvan nog geen duizend in Overijssel, vijftientig jaar later tweehonderdvijftig duizend – in Overijssel zesduizend - met een blijvende groei van vijftien procent per jaar.

Of oorzaken die leidden tot dit opvallende fenomeen te maken hadden met bepaalde ontwikkelingen in economische en maatschappelijke zin, is tot heden niet uit onderzoek bekend. In mijn scriptie doe ik daarvoor een voorstel.

3.0 Het begrip vrije tijd

3.1 “Vrije tijd” en “vrijetijd”

Elke beschouwing of studie met betrekking tot sport en sportbeoefening, moet beginnen met een beschouwing over het begrip ‘vrije tijd’. De ontwikkeling van de sportbeoefening, en daarbinnen weer de verschillende manieren waarop sport zich zou voortplanten, kan niet in haar maatschappelijke consequenties worden overzien, zonder het begrip dat ten grondslag lag aan alle vormen van geregementeerde sport te beschouwen, namelijk: het begrip vrije tijd en de daaruit voortgekomen nieuwe sociale activiteit: ‘vrijetijdsbesteding’. Hetgeen een daadwerkelijke actie inhoudt om iets met de vrij(gekomen) beschikbare tijd te ondernemen.

Wat onder vrije tijd moet worden verstaan, is aan even grote verschillen van definitie onderhevig als het begrip sport. Vrijetijdswetenschapper H.van der Poel maakt, in navolging van J. Lengkeek een onderscheid tussen “vrije tijd” en “vrijetijd”.⁵

“Vrijetijd” aan elkaar geschreven, verwijst naar een kwaliteit van

⁵ H.v.d.Poel, *Tijd voor vrijheid. Inleiding tot de studie van de vrijetijd*. 3^e druk (Amsterdam 2004) p.23

het bestaan. Een begrip dat een invulling' veronderstelt met 'allerlei activiteiten, omgevingen en ervaringen (die) een andere betekenis krijgen vanuit de notie van geen-vrijetijd'.⁶ Vrijetijd als onderscheiden van vrije tijd wordt gevat in de definitie van het SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau)... 'Vrije tijd op zichzelf is niet meer dan een raam, een reservoir van mogelijkheden, dat pas concrete vorm krijgt door de wijze waarop deze besteed wordt'.⁷

In mijn onderzoek wordt voor sport het begrip "vrijetijd" gehanteerd, als bewuste vorm van invulling van de beschikbaar gekomen tijd, en 'vrije tijd' wanneer het om onbenoemde tijd gaat buiten het bestek van werken-eten-slapen.

3.2 Vrijetijd als nieuw sociaal fenomeen

Vrijetijd als maatschappelijk begrip was vóór het midden van de negentiende eeuw niet als apart fenomeen bekend. Dat gold voor geheel de Westerse cultuur, waarbij hier ook Amerika wordt inbegrepen. Hoewel de periode van de verlichting, met daarin de centrale gedachte "vrijheid", zijn invloed al had laten gelden, was daarvan in het alledaagse beleid van productie-ondernemingen, niets te merken. Beslissen over het welzijn van anderen, werd ervaren als een recht. Met vrijheid had dat in de gedachten van negentiende-eeuwse ondernemers niets te maken. Zo bleef het tot ver in de periode van de industrialisatie. Vrijheid bleef een filosofisch begrip, dat in de dagelijkse praktijk niet tot consequenties leidde voor het inrichten van het bestaan.

3.3 Tijd als apart besteedbaar gegeven

In het begin van de negentiende eeuw had het begrip tijd in het algemene leven evenmin een bruikbare dimensie. Het gehele dagelijkse leven, vooral dat van de (land)arbeiders, werd gedicteerd door het uitvoeren van een taak. De duur van arbeid of bezigheid werd niet afgeleid van een tijdsaanduiding als een klok. De klok speelde als instrument om een *tijdshoeveelheid* te bepalen, slechts een geringe rol. Men werkte de dag vol.

In Groot Brittannië waren het de hogere klassen, voornamelijk de aristocratie en dat deel van de landbezitters die zich niet hoefden bezig te houden met het daadwerkelijk exploiteren van hun bezit, de gentry, die het leven beschouwden als een naar eigen inzicht in te richten bestaan. Wie zijn eigen bestaan kon inrichten leefde in "vrije" tijd en had dus geen neiging een aparte betekenis toe te kennen aan het "besteden" van tijd. De Britse maatschappij wordt hier als standaard genomen omdat daar de samenhang tussen

⁶ ibid.p.25

⁷ Sociaal Cultureel Planbureau, 1975, als geciteerd bij H.v.d.Poel, *Tijd voor Vrijheid*.p.157

maatschappelijke klasse en het ontstaan van sportbeoefening het eerst duidelijk aan het licht trad. In de hogere kringen sprak men dan ook van 'leisure', ⁸ de vrijheid om aan elke vorm van bezigheden, vooral die van ontspanning, invulling te geven. Traditioneel waren daar paardrijden en jagen bij, maar ook tennis, golf en croquet, eigenlijk elke wijze waarmee men de dag wenste te vullen. Hoe en wanneer men dat wenste.

Daarnaast - in de Engelse opvattingen daarónder - stond een deel van de maatschappij dat voor het bestaan arbeid verrichtte, of in elk geval een taak te vervullen had, de onafhankelijken van de (hogere) middenklasse.⁹ Bij hen kon nog wel van vrij besteedbare tijd gesproken worden, hoewel niet als "leisure" betiteld, maar ook daar werd er geen aparte betekenis aan gegeven. Het was eenvoudigweg tijd waarin niet werd gewerkt of geen taak ter uitvoering stond. Niet iets dat werd toegewezen met een aparte betekenis of bedoeling. Vrij besteedbare tijd behoorde in zeker mate tot hun sociaal patroon, maar die werd benut voor het onderhouden van sociale contacten, waarbij ook sport kon zijn.

In de algemene cultuur in Engeland, bestond al vóór de industrialisatie, in de hogere kringen een afkeer van vrije tijd voor arbeiders. 'In tegenstelling tot de adel en de burgerij werd het volk niet geacht over leisure time te beschikken. Zulks werd beschouwd als een gevaarlijke verleiding, die slechts tot ijdelheid voerde, de bron van alle maatschappelijke ellende...' ¹⁰ Het bestaan moest "nut" hebben en tijd die niet daaraan besteed werd, was tegen de moraal. Volgens de sociaal-historicus E. Thompson (1924 – 1993) nam het de Britse industriële arbeiders drie generaties om de waarde van het begrip "tijd" te leren kennen.¹¹ Vanaf: "zonder beperking de gehele dag", via de "tienurige werkdag" vanaf 1847, tot het begrip 'overuren' die zij betaald wensten te zien.

3.4 Vrije tijd als instrument voor overheid en ondernemers

Vooraf aan de periode die naar de snelle toename van mechanische productie zou leiden, waren reeds elders in de samenleving processen in gang gezet ter verhoging van de efficiëntie in de productie, namelijk in de landbouw. Tot midden negentiende

⁸ In Nederland werd voor dit begrip later het woord 'tijdverdrijf' gebezigd. Een in dit verband toepasselijke uitdrukking, die de ongerichtheid van de tijdsbestemming weergeeft.

⁹ In Engeland spreekt men nog altijd van 'the Professions' als aanduiding voor: 'zij die werkzaam zijn als juristen, officieren en hogere ambtenaren'. Zij genoten een zekere mate van vrijheid in het inrichten van hun leven'. Zie ook: H. Righthart (red), *De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen*. (Heerlen 1999) p.111

¹⁰ H. Righthart (red), *De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen*. (Heerlen 1999) p.602

¹¹ E. Thompsons, als geciteerd in H. Righthart, *De trage revolutie*. p.603

eeuw en in verschillende landen nog tot eind negentiende eeuw, was overal in Europa de landbouw de grootste werkgever en hoofdmiddel van bestaan.

In Engeland kwam al voor de negentiende eeuw onder de grootgrondbezitters een initiatief tot stand, om de economisch slecht functionerende kleine boerenbedrijven te concentreren tot grotere eenheden die efficiënter werkten, de zogenaamde "enclosures". Verzamelingen van kleinere grondstukken die tot een economisch levensvatbaar geheel werden samengevoegd, zodat ze een veel betere opbrengst leverden. Tegelijkertijd ging men in vrijkomende stukken land schapen houden voor de wolproductie. Toen de mechanisering door gebruik van de stoommachine op grote schaal op gang kwam, was eigenlijk al een infrastructuur ontstaan die de omwenteling kon inpassen in het maatschappelijk patroon. Door doelmatiger gebruik van de gronden en het op grote schaal produceren van wol, kwam het arbeidspotentieel van zowel de keuterboer als de landarbeider vrij, dat gebruikt kon worden voor de mechanische productie in continu-arbeid. Tegelijkertijd leverde de wolproductie een tweede product voor verwerking in de textielindustrie die zich tot op dat moment voor het grootste deel op katoenverwerking had gericht. De keuterboer, de zogenaamde *crofter*, en de landarbeider werden opgenomen in het arbeidspotentieel van de fabrieken.

3.4.1 Sociale gevolgen van de enclosures

De overgang van de seizoengebonden landarbeid naar de continuproductie in fabrieken, betekende een totale verandering van levensomstandigheden. De vroegere landarbeider bezat altijd wel een stukje grond en een eigen onderkomen. In de concentratie van de arbeid rondom de productiefaciliteit - in 1850 woonde al meer dan de helft van de bevolking in stedelijke gemeenschappen.- ¹² vielen beide volkomen weg. Arbeid van morgen tot avond en behuizing in dichtgepakte wijken zonder stromend water of riolering, deden ziekten ontstaan en daarmee, zowel kwantitatief als kwalitatief, een zeer lage arbeidsopbrengst.

3.5 Sport als beschavingsmiddel

Het was de overheid, noch de ondernemers ontgaan, dat voor de oorspronkelijk landelijke bevolking, gewend aan een taakgeoriënteerd leven, de overgang naar de discipline van het tijdgeoriënteerde leven nadelige gevolgen had voor het lichamelijk welzijn. Een nieuwe arbeidswet in 1847 beperkte de arbeid weliswaar tot tien uren per dag, maar nog steeds zes dagen per week. Men kreeg

¹² H.Righthart,(red) *De trage revolutie*. p.519

ruimte zich te ontspannen van de arbeid, althans dat was het doel. Maar de mate waarin deze "vrije tijd" benut werd en de wijze waarop, werd een zaak die ook de werkgever aanging.

Uit vroegere gewoonten was een niet gering aandeel oude volksgebruiken overgebleven. Zowel de spelen zelf als de gewoonten er omheen, bleken eerder contraproductief te werken op het beoogde verbeterde welzijn. De nu beschikbare tijd werd eerder besteed aan bezigheden die 'kleur (gaven) aan het grauwe en armoedige volksbestaan'.¹³ De sporten waren ruw en veroorzaakten verwondingen en het gebruik van drank was buitensporig.¹⁴ Ook de gewone sporten bleven daar niet buiten. 'The game of football as practised in this town on Shrove Tuesday (vastenavond. alb.) is an obstruction to the passengers (hier: voorbijgangers. alb) (...) and prejudicial to the morality of the town'.¹⁵

De reacties van enerzijds de overheid en anderzijds van de fabrikanten, op de gevolgen van de uitpattingen in de vrije tijd, waren zowel het opvoeden naar een betere discipline in het dagelijks leven, als het stimuleren van meer gereguleerde activiteiten voor de invulling van de nieuw beschikbaar gekomen tijd.

Uit deze combinatie van publieke wens tot een meer moreel verantwoorde wijze van leven, en anderzijds het belang dat de fabrikanten hadden bij een minder ongeremde leefstijl, ontstonden de initiatieven voor de deelname aan sportbeoefening. Daartoe dienden dan de sporten zelf ook ontgaan te worden van de onaantoonbaar harde fysieke beoefening. Gezamenlijk met de inmiddels vanuit de overheid gekomen stimulans voor onderwijs, werd sport tot onderdeel van wat later het beschavingsoffensief zou worden genoemd: de behoefte de beschikbare tijd niet meer alleen als "niet-werk-tijd" te beschouwen, maar er een meer sociaalverantwoorde invulling aan te geven. Een transitie van "tijdverdrijf" naar "tijdbesteding". Ofwel van een zinloze opvulling van niet-werk-tijd, naar een doelbewuste, liefst zinvolle invulling van de ter beschikbaar gekomen tijd buiten het werk.

Die behoefte ging in eerste instantie uit van de werkgevers en ook de overheid, om uitpattingen enerzijds en gezondheidsproblemen anderzijds beheersbaar te maken. Voor hen zou sportbeoefening, met haar in reglementen vervatte disciplinestructuur, een voorname factor worden. In een vrij korte periode zou echter sportbeoefening ook door de arbeiders zelf tot een gewenste tijdsinvulling worden. In Groot Brittannië was rond begin twintigste eeuw het beschikken over vrije tijd als een algemeen grondrecht erkend.¹⁶ Tegelijkertijd had de besteding van die vrije tijd aan inmiddels georganiseerde en gereguleerde sport, een definitieve scheiding veroorzaakt tussen vrijetijdsbesteding en arbeid.

¹³ H.Righart. *De trage revolutie* p.603

¹⁴ *ibid.* p.599-601

¹⁵ *ibid.* p.604 Geciteerd uit Macolmson 1840

¹⁶ *ibid.* p.609

4.0 Wat is sport

4.1 Historie

Om tot uitspraken te komen over de plaats die sport zou gaan innemen in het dagelijkse leven, is het nodig allereerst vast te stellen wat onder sport wordt verstaan.

Het woord komt oorspronkelijk uit het Latijn en betekent zoiets als "zich ontspannen", uit: 'dis-portare'. Nog terug te vinden in een Romaanse taal als het Spaans: 'deporte' en 'deportarse' en het Frans 'desport'. Eigenlijk letterlijk: zich ontlasten, waaruit "zich ontspannen" een aanvaardbare weergave is.

Lang werd aangenomen dat in Nederland het woord voor het eerst voorkwam in 1866. Men baseerde zich daarbij op een brief geschreven door Simon Gorter, vader van de dichter, die toen in Zuid Frankrijk vertoefde en de jaarlijkse intocht van de welgestelde Engelse families gadesloeg. 'Let eens op die kloeke opgeschoten mannen door sport ontwikkeld'.¹⁷ Men ging verder af op de Winkler Prins van 1926 waarin het woord sport voor het eerst voorkomt met de volgende omschrijving: 'In het algemeen verstaat men onder sport het spel of beweeg, dat het lichaam versterkt en verfraait, den geest verkwikt. Wordt het spel of beweeg een wedstrijd, dan verstaat men mede onder sport het, tijdens dien kamp, trachten naar ridderlijkheid, opoffering van het individu voor het algemeen belang, onder meer bij samenspel, zoodat in dat geval sport mede van invloed is op tucht en karaktervorming'.¹⁸

Echter, het woord blijkt al veel eerder gebruikt te zijn. In een artikel in *De Sportwereld* van december 2005 schrijft Pieter Breuker: 'Ik heb (...) een overtuigend en nog ouder voorbeeld gevonden, namelijk uit 1848'. Hij citeert daarbij uit een artikel over cricket in *Het lees kabinet* waarin 'cricket ook een spel (heeft) boven alle overige Engelsche sports'.

Reker en Posthumus vonden in hun woordenboekcollectie nog een andere vermelding. In Kramers *Algemeene Kunstwoordentolk* van 1847 is het woord sport al opgenomen met een wel zeer uitgebreide omschrijving waarin meer dan een dozijn voorbeelden als: 'spel, tijdsverdrijf, kortswijl (!) en 'inzonderheid alle lichgaamsoefeningen (...) die vaardigheid, kracht en stoutheid vorderen (...) Daaronder ook paardenwedlopen'. (sic)¹⁹ Alle genoemde auteurs melden echter hun reserve ten opzichte van de veronderstelde inhoud van het destijdsse begrip van sport.

In zijn inaugurele rede bij de instelling van de leerstoel

¹⁷ M.van Bottenburg, in : *Theoretische Geschiedenis* 25 (1998) 1.12-24

¹⁸ ¹⁸ Winkler Prins Encyclopedie 1922. Geciteerd in : *Nederland* W. van Buuren (red) *Sportgeschiedenis in* (Amsterdam 1998) p.8

¹⁹ Pieter Breuker Datering en acceptatie van het woord 'sport' in het Nederlands. In: *De Sportwereld* 38/39 December 2005.p.4

sportgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in 2005, meldde Dr. Th. Stevens: 'dat sport moeilijk in een sluitende definitie te vatten (is)'.²⁰ Ook andere wetenschappers hebben moeite met een omvattende definitie van wat sport is en wat het inhoudt, wat de normen zijn om een activiteit tot 'sport' te rekenen. 'Sport is een ontwikkelingsvorm van het bewegingsspel van de mens' is een definitie van K. Rijsdorp, die dat later verder nuanceert tot: 'dat sport geen vaststaand gegeven (is), dat streng af te scheiden valt van het spelfenomeen'.²¹ Een poging tot een allesomvattende beschrijving te komen is te vinden bij M. Bottenburg...:

'Onder sport wordt verstaan: een reeks van in principe toetsbare of vergelijkbare activiteiten, waarin het bereiken van een doel ter wille van de activiteit zelf een belangrijke plaats inneemt, en waarvan elke activiteit, met enige regelmaat en veelal in een specifiek organisatorisch verband, door één of meerdere personen wordt verricht, op een wijze die gerelateerd is aan de voorschriften en gebruiken die in internationaal verband ten behoeve van wedstrijden in de activiteit of verwante activiteiten zijn opgesteld'.²²

Hier wordt overduidelijk, dat het fenomeen sport niet te vangen is in een simpele definitie. Dit lijkt verklaarbaar vanuit het feit dat sport als een maatschappelijke activiteit wordt beschouwd en als zodanig beïnvloed wordt door de stand van ontwikkeling in de samenleving. Deze conclusie is in de wetenschappelijke literatuur aanleiding geworden voor meerdere beschouwingen over de mogelijke samenhang tussen de (aard van) een sport en de maatschappelijke positie van de deelnemers. K. Rijsdorp drukt dat uit in: 'Sport in haar moderne vorm is duidelijk een reactie op de industrialisatie en verstedelijking, die in de negentiende eeuw zijn ingezet...'²³ Dat sport thans niet meer weg te denken is uit bijna alle aspecten van de huidige tijd, behoeft nauwelijks betoog. Sport heeft zich economisch zowel als politiek tot een uiterst belangrijke factor ontwikkeld.

4.2 Herkomst van de verschillende sporten

Vrij algemeen werd langere tijd aangenomen dat alle sporten zouden zijn ontstaan uit al eerder bestaande spelen. Ook Rijsdorp gaat in zijn definitie (zie hierboven) nog in die richting. Die mening, wordt niet langer houdbaar geacht. 'Sporthistorisch onderzoek laat juist zien dat spel slechts één van de lijnen is die tot de moderne sporten hebben

²⁰ Th. Stevens, *In de greep van de sport*. Inaugurele rede Vrije Universiteit. (Amsterdam 2005) p.1

²¹ K. Rijsdorp, *Sport en maatschappij. Een confrontatie van de sport met maatschappelijke vragen*. (Alphen aan de Rijn 1983) 3e druk, pp 11-15

²² M. van Bottenburg en K. Schuyt, *De maatschappelijke betekenis van sport* NOC*NSF (Arnhem 1996) p.5

²³ K. Rijsdorp, *Sport en maatschappij*. (Alphen aan de Rijn 1983) p.14

geleid'.²⁴ Veel thans algemeen beoefende sporten, zijn ontworpen of bedacht. Volleybal, basketbal, korfbal waren sporten die al vóór 1900 werden ontworpen. In 1891 bedacht J.A. Naismith basketbal en enkele jaren later zijn collega W.H.G. Morgan volleybal. Beide waren sportinstructeur bij de Young Men's Christian Association (YMCA).²⁵ Dit geeft meteen aan hoe in die kringen over sport als maatschappelijk verschijnsel werd gedacht. 'Het vormen van de jeugd tot verantwoordelijke burgers (...) volgens Christelijke waarden'. Zij kozen aanvankelijk voor gymnastiek, maar het daarbij ontbreken van onderlinge wedijver maakte dat minder aantrekkelijk voor de jeugd. Een bevestiging van wat ook Rijsdorp essentieel acht voor sport. 'De antithetische spelvorm behoort namelijk tot de aard van de sport'.²⁶

YMCA en YWCA waren typisch stedelijk georiënteerde organisaties en de sportieve bezigheid vond dan ook meestal plaats in een sportzaal. In de VS waar deze sporten vanaf het begin vrij algemeen beoefend werden, was de sportzaal van de plaatselijke highschool een voor de hand liggende accommodatie. Het onderstreepte nog eens de in de VS gebruikelijke positie van de school als sociaal centrum, voor zowel ontwikkeling als opvoeding.²⁷

Sporten als cricket, honkbal en voetbal hebben weliswaar allerlei spelvormen als voorganger maar er ontbreekt in die eerdere vormen een essentie die aan sport wordt toegekend: standaardisering en reglementering. Het waren bezigheden die op puur lokaal niveau binnen een gemeenschap plaatsvonden met regels die daar als geldig overeengekomen waren. Bottenburg spreekt in dat verband dan ook van "sportificering": 'de transformatie van eerdere sportachtige vermaken, naar een gereguleerd spel volgens overeengekomen regels'.²⁸ Om een sport historisch te kunnen plaatsen, dat wil zeggen het moment bepalen waarop een oorspronkelijke spelbezigheid als sport wordt erkend, neemt Bottenburg de periode waarin de eerste gestandaardiseerde regels schriftelijk werden vastgelegd, als historisch ijkpunt.

4.3 Civilisering

Een tweede verschijnsel dat samenhang met het verschijnsel sportificering was, dat dit ook gepaard ging met civilisering van oude volksvermaken die als sport verder zouden leven. De vroege vormen van boksen en worstelen kwamen vanzelfsprekend in aanmerking voor civilisatie, maar zeker ook de balspelen. Vooral de 'stick and ball

²⁴ M. van Bottenburg, *Historiografie van de Nederlandse Sportgeschiedenis*, in: *Sportgeschiedenis in Nederland*. (Amsterdam 1994) p.13

²⁵ R.Stokvis, *De sportwereld. Een sociologische inleiding* (Alphen aan de Rijn/Brussel 1989) p.23

²⁶ K. Rijsdorp, *Sport en Maatschappij*. p.12

²⁷ J. Wilson, *Sport*, in: *Kijken naar Amerika*. (Open Universiteit 2000 deel 2) p.205

²⁸ M.van Bottenburg, *Verborgene competitie*. p.14

games', waren meermalen aanleiding tot vrij gewelddadige ontmoetingen, waarbij zelfs zware verwondingen met soms fatale afloop niet zeldzaam waren.

In de tweede helft van de negentiende eeuw, tijdens de Victoriaanse periode van het 'beschavingsoffensief', kwamen deze volksvermaken in diskrediet en vond op grote schaal een omvorming plaats naar gereguleerde sport. Deze ontwikkeling kwam voornamelijk voor in Engeland. Sport in velerlei vormen behoorde daar traditioneel tot de algemene activiteiten van de aristocratie. In tegenstelling tot de continentale adel, die zich strikt afzijdig hield van volksvermaken, was het in Engeland in het geheel niet uitzonderlijk dat de aristocratie deelnam aan allerlei spelontmoetingen in een landelijke, competitieve omgeving. In bokswedstrijden maar ook bij roeien en paardenrennen nam de adellijke jeugd het op tegen "volkse" vertegenwoordigers. Uit hun kringen kwamen dan ook de meeste initiatieven die deze vermaken zouden civiliseren.

Een bekend voorbeeld van civilisatie in de sport, betrof het boksen. In 1867 werd een aantal regels gepubliceerd door de Amateur Athletic Club, gepropageerd door John Solto Douglas, 9th Marquis of Queensbury. Ze zijn bekend gebleven als de "Queensbury Rules". Ze hadden tot doel, elkaar op meer beschaafde wijze in wedstrijden tegemoet te treden, en verwondingen, die zeer ernstig konden zijn, te vermijden. Het verplicht dragen van speciale handschoenen was daarvan één voorbeeld.

Vooraf via de public schools en de universiteiten, waar vanaf midden negentiende eeuw sport als een goed middel voor disciplineren en lichamelijke ontwikkeling werd gezien, kregen sporten hun gereguleerde en georganiseerde vorm. Scholen en universiteiten wensten voor hun status, ontmoetingen in wedstrijdvorm te organiseren, hetgeen standaardisering van de regels verlangde. In enkele tientallen jaren vond aldus in Groot Brittannië tegelijk met disciplineren, ook een regulering plaats die sporten van elke aard een standaardvorm bezorgde.

Een ander, niet zo voor de hand liggende factor in de regulering van sport, was de inrichting van het spoorwegnetwerk. Sporters kregen nu gelegenheid aan te treden tegen teams uit een ander district dat voordien niet redelijkerwijs te bereiken was. Regels dienden nu in overeenkomst te worden vastgelegd.

De waarschijnlijk bekendste ontwikkeling betrof het "football". In de oorspronkelijke vorm een zowel met de hand als de voet gespeeld balspel. Op de public school van Rugby hield men vast aan het *handling game* waarbij de bal met hand en voet gespeeld mocht worden, terwijl in Eton en Harrow aan het *kicking game* werd vastgehouden. Deze laatste organiseerden zich in de *Football Association* waaruit de huidige benaming van *Association Football* - in afgekorte vorm *soccer football* - ontstond. Het *handling game* bleef bekend als *Rugby football*, kortweg *rugby*.

4.4 De verspreiding

Het is vooral de typerende stratificering van de maatschappij in Groot Brittannië geweest, die zowel de sociale verspreiding als de regulering van sport in grote mate heeft beïnvloed. De bovenlaag in Groot Brittannië werd gevormd door de aristocratie en de *gentry*, de niet getitelde grootgrondbezitters. In beider kringen heerste een strikte *primo genitur*, hetgeen betekende dat zeer vele afstammelingen die buiten de erfschap terecht kwamen, op andere wijze in de maatschappij gingen functioneren. Vooral in de periode van de industrialisering kregen zij, niet het minst vanwege hun binnen- en buitenlandse contacten, meegebracht uit hun *grand tour*, posities in het beheer en bestuur van industriële ondernemingen en de internationale handel. Dit bracht ze in direct contact, veelal ook in samenwerking met, de midden- en lagere strata van de maatschappij.

Dit gaf aanleiding tot een typisch Britse ontwikkeling van de sociale verhoudingen. In de sportbeoefening mengde de aristocratie zich vrijelijk met de lagere sociale strata. Het sociale gedeelte buiten de directe sportactiviteit, bleef het geheel exclusieve terrein van de *upper class*. Door het samen-spelen in de sportwedstrijden, namen de deelnemers uit de lagere sociale klasse kennis van gewoonten en gebruiken, waarbij ook de taal, zoals die in de hogere standen algemeen waren. Geleidelijk gingen de lagere niveaus daardoor er toe over, om gebruiken en gewoonten over te nemen van de hogere standen. Door L.A. Fallers is dit effect omschreven als het druppel-effect, een element uit Norbert Elias' civilisatietheorie.²⁹

De standsverhoudingen brachten nog een ander element mee dat de sportbeleving in sociale zin zou kenmerken, namelijk de opvattingen over *professionals* en *amateurs*. In de Britse opvatting waren professionals, zij die om redenen van geldelijke vergoeding een sport beoefenden. Fulltime of anderszins. In meer algemene zin werd dit afgeleid van de traditionele Britse standenmaatschappij, waar de noodzaak van werken voor het bestaan, betrokkenen meteen plaatsten buiten de klasse van de aristocratie en de *gentry*. Amateur zijn betekende niet dat er niet voor een sportprestatie werd betaald, maar dat men het niet *nodig* had ervoor betaald te krijgen. De titel professional hield dus tegelijkertijd een maatschappelijke kwalificatie in: zij die om den brode aan sport deden. Daarmee werden ze in de sociale rangorde onderaan geplaatst.

Voor de amateurs, die evenveel en soms meer betaald kregen voor hun prestatie, ging men er van uit, dat zij dat niet nodig hadden voor hun bestaan. Er waren "gentlemen" en professionals. Hoewel ze tijdens de sportbeoefening als gelijken met elkaar omgingen, ook in het elkaar aanspreken en de sportrangorde, was er buiten het directe teamverband in wedstrijden, waarbij een aanvoerder zeer goed een

²⁹ L.A.Fallers, The trickle effect. In: *Public Opinion Quarterly*. Vol.18.p.314-321

“professional” kon zijn, een strikte scheiding in het sociale contact. Het clubhuis was slechts toegankelijk voor de amateurs en zo de professionals al daarvan gebruik konden maken, bleef dat beperkt tot een aparte ruimte te bereiken via een aparte toegang. In het sterk traditionele Engeland, is dit in sommige sporten nog het geval. Een clubhuis met een aparte deur met een bordje professionals is nog op menige sportgelegenheid te vinden. Ook in de sport bleef Groot Brittannië een standenmaatschappij.

Buiten de Britse Eilanden zijn deze gewoonten nooit in die mate voorgekomen, hoogstens waar een sportclub op het continent door Engelsen werd gevestigd. In zijn algemeenheid levert dit het zonderlinge beeld op van: als gelijken sport beoefenen, maar in het sociale gedeelte van de sport de standsverschillen scherp benadrukken. In de later te bespreken golfsport, is het tot op de dag van vandaag in Groot Brittannië nog niet geheel uitgesloten dat de professional, niet in de clubruimte wordt toegelaten. Ook in cricket en de paardensport komt dit nog voor.³⁰

4.5 Verspreiding buiten Groot Brittannië

De tweede helft van de negentiende eeuw, internationaal de periode van de industrialisering, bracht vele continentale ondernemers naar Groot Brittannië, in niet geringe mate ook uit Nederland. Het verkrijgen van de expertise van gemechaniseerde productie, zowel als het volgen van technisch onderwijs had hun belangstelling. Technisch onderwijs was, in Nederland althans, nog niet in enige praktische vorm beschikbaar. Vooral fabrikantenfamilies stuurden hun zonen in grote getale naar de nieuwe technische scholen. Anderzijds kwamen specialisten in de methoden van machinale productie naar Nederland en brachten hun gezin mee. Zij introduceerden hier de sporten die zij in Engeland gewoon waren te beoefenen.

Een groot verschil bij de introductie van sport in het dagelijks leven op het continent was, dat in de evolutie van plaatselijke en regionale spelen naar sport in gereguleerde vorm, gebruik kon worden gemaakt van de reglementen en de organisatie van sport naar Engels model. Alle discussie over spelregels en wijze van sportontmoetingen, tot aan de organisatie in verenigingsverband, had daar al plaatsgevonden.

Niet over het hoofd te zien was ook de meningsvorming over de plaats die sport in de samenleving, en vooral de opvoeding, zou moeten hebben. Levensbeschouwelijk was nog lang niet aanvaard dat sport een functie op dat gebied kon hebben. Integendeel, er bestond op allerlei morele gronden, bedenking tegen sportbeoefening. Van de piëtisten kwam de bedenking over sport als: 'het gevaar dat men zich

³⁰ Terwijl in alle sporten onderricht wordt gegeven door een instructeur of leraar, heet deze functionaris in golf nog steeds 'de professional'.

overgeeft aan ijdelheid, terwijl het leven gericht moet zijn op het zoeken van de eer van God'.³¹ In het algemeen zou in het begin vanuit de Christelijke levensbeschouwing het bezwaar gemaakt worden dat Rijnsdorp verder typeert als: 'een verzet tegen een ongeremd lust- en driftleven' en 'de volledige overgave in tijd en gedachten (besteed aan sport)'.³²

Continentaal Europa kon aan sportbeoefening beginnen vanuit het goed georganiseerde en geregelde model van sportbeoefening zoals dat al in Groot Brittannië al bestond. Deze ontwikkelingen zouden de basis gaan vormen van een meer algemene introductie van sportactiviteiten in Nederland.

In Nederland waar, anders dan in Groot Brittannië standenverschillen niet tot een standenmaatschappij hadden geleid, zou de introductie en de verspreiding een wel soortgelijke, maar geen vergelijkbare verspreiding plaats vinden. Daarmee wordt bedoeld, dat sport in eerste instantie ook in Nederland wel een zaak was van de welgestelden, maar niet vergelijkbaar in de andere zin van de scherpe standenverschillen zoals die in Groot Brittannië voorkwamen. Zij die sport meebrachten en in Nederland introduceerden, behoorden hoofdzakelijk tot de ondernemersfamilies, die voor een deel nog dicht tegen de werkende bevolking aan leefden en werkten. In Overijssel, en vermoedelijk ook elders, spraken fabrikanten streekdialect met hun arbeiders maar ook in de privé-sfeer. Evenmin kende men in Nederland de scheiding van amateurs en professionals. Tot in de tweede helft van de twintigste eeuw, werd er uitsluitend amateursport bedreven. Dat hield tevens een andere benadering in van het begrip amateur. Een amateur in Nederland bleef amateur zolang hij of zij aan sportprestaties geen vergoeding ontleende. Beroepssport zou op het Europees continent, zeker in Nederland, nog lang een minder gunstige bijklank hebben. De verspreiding van sport verliep via de kanalen van dezelfde maatschappelijke groeperingen als die van de eerste beoefenaars: de maatschappelijke bovenlaag.³³ Zij die tijd ter beschikking hadden en zelf konden beslissen op welke wijze, en met wie zij die doorbrachten.

5.0 De introductie van sport in Nederland

5.1 Begin in Overijssel.

De introductie van sport, in de definitie van Bottenburg eerder omschreven als een gereguleerd en georganiseerd spel, vond zijn weg naar Nederland in 1875. Het ging in eerste instantie nog om

³¹ K. Rijnsdorp, *Sport en maatschappij*. 114

³² *ibid*

³³ Volgens meerdere historici zou met name de verspreiding van golf via clubs, zich over de wereld hebben voltrokken via de organisatie van de 'Freemasons'. Zie o.a. D. Stirk. *Golf, History & Tradition*. (Ludlow 1998) *passim* en D. Hamilton. *Golf, Scotland's Game* (Partick Press. Dalliefour.1998) *passim*

cricket, hetgeen de Britse herkomst van sport in Nederland nog eens onderstreept.

Eerder werd hier aangegeven dat in Engeland sport in georganiseerd verband, al sedert 1830 werd beoefend en ook gestimuleerd. Aanvankelijk op de public schools en universiteiten, maar al vanaf 1874, na het in werking treden van de arbeidswet die de arbeidstijden verkortte, ook door de arbeidende bevolking. Daartoe ook aangemoedigd door de industrieleiding zelf die het nut ervan inzag voor verbetering van de gezondheid en voor het intomen van al te uitbundige vrijetijdsbesteding. Sport kwam op die wijze onder de aandacht van de burgerlijke overheden die het als een goed middel zagen voor de algemene verbetering van het maatschappelijk gedrag.

Het is daarom verwonderlijk dat na de introductie van sport in Nederland, het nog zo lang duurde voordat sport een algemeen tijdverdrijf werd waaraan door alle lagen van de bevolking werd deelgenomen. Sport bleef nog lang een voorrecht van welgestelden. De oprichting van de eerste sportvereniging in Nederland was daar een voorbeeld van. Die vond plaats in Deventer in 1875, door leerlingen van de Latijnse school die met cricket begonnen. Het was een initiatief van een Engelse leerling wiens vader, J.R. Dickson Romijn, een leidende functie had in de Deventer industrie. De leerling miste de gewoontesport van zijn Engelse kostschool en had een aantal medeleerlingen overgehaald met cricket te beginnen. De oprichting van de daaruit voortkomende cricketclub vond plaats op 13 oktober 1875. De naam: *Utile Dulci*, (UD) een motto van Horatius, waarmee de herkomst van de klassiek opgeleide deelnemers nog eens werd onderstreept. Dickson Romein senior werd de oprichter.³⁴ Sport had zijn eerste georganiseerde vorm in Overijssel, en daarmee in Nederland, gevonden

Rondom diezelfde tijd vonden in het westen des lands activiteiten plaats die zouden leiden tot de organisatie van vooral voetbalclubs. Met als eerste de Haarlem Football Club, opgericht door W.J.H. (Pim) Mulier. Althans, zo wil de canon van de voetbalsportgeschiedschrijving het zien.

5.1.1 De introductie van de voetbalsport

(Een mythe ontrafeld)

Ook in de sportgeschiedschrijving gebeurt waar geschiedschrijving onder kan lijden: het overschrijven van feiten zonder de bronnen nader te onderzoeken. In de sportgeschiedschrijving over de vroegste periode komt voetbal uiteraard uitgebreid voor. Het was de eerste sport die al vrij snel tot volkssport zou worden. Omtrent de introductie en de daarbij betrokkenen, heerste in de

³⁴ H.Oltheten, *130 jaar Koninklijke UD* (Deventer 2005)

sportgeschiedschrijving grote eensgezindheid: voetbal werd Nederland binnengebracht door W.J.H. Mulier. De sportjournalist A. van Emmenes schrijft in het KNVB jubileumboek van 1939: 'Het ging er om wie het initiatief zou nemen. Welnu dit is W.J.H. Mulier (spreek uit Muljee). Hij importeerde uit Engeland het voetbalspel in den winter van 1879 – '80'.³⁵ Aldus zou in 1879, volgens de geldende sportgeschiedschrijving, W.J.H. (Pim) Mulier, nog slechts veertien jaar oud, voetbal in Nederland hebben binnengebracht.

Een van de verhalen van Mulier, hoe hij tot voetbal zou zijn gekomen is, dat hij met deze sport kennis zou hebben gemaakt tijdens een verblijf op een school in Ramsgate waar het door de Engelse leerlingen werd gespeeld. Een ander is dat hij in Amsterdam een *football* in een etalage zag en daarna spontaan tot oprichting van een club zou hebben besloten.

Football kende op dat moment nog niet het algemene onderscheid tussen Rugby-football en Association-football. Als Mulier dus iets zou hebben ingevoerd dan was dat dus eigenlijk niet voetbal in onze huidige opvatting van het spel, maar een sport die later *rugby* zou gaan heten. Hij zou daarmee in 1879 de oprichter van de 'Haarlem Football Club' - thans Koninklijke HFC - zijn geworden.

Van Emmenes vestigde hiermede de mythe van Mulier als stichter van het voetbal in Nederland en bevestigt dit nog eens in de *Sport Encyclopaedie* van 1950. 'Pim' Mulier was de aartsvader van voetbal, en daarmee ook van sport in het algemeen, in Nederland'.³⁶ Tot op heden werden deze verhalen in de Nederlandse sportgeschiedenis in meerdere versies maar met dezelfde feitelijkheden overgenomen.

Aan deze geschiedschrijving is een eind gekomen na vernieuwend historisch onderzoek door de socioloog N. van Horn gepubliceerd in een kritisch artikel getiteld *Weg met Pim ?* dat de mythe rond Pim Mulier als stichter van de voetbalsport in Nederland, sterk relativeert.³⁷ Van Horn ging in de bronnen elk detail na van het Mulier verhaal en vond een groot gebrek aan feitelijke juistheid in de bestaande geschiedschrijving. Hij was ongetwijfeld betrokken bij de oprichting van HFC en de activiteiten die nodig waren om in Haarlem een terrein voor het voetbalspel te verkrijgen. Ook in de vestiging en verspreiding van sporten als tennis, hockey en bandy – een sport die het midden hield tussen voetbal en ijshockey - had hij ongetwijfeld een groot aandeel. Maar de romantisch aandoende details over de wijze waarop hij dit tot stand gebracht zou hebben - op zijn veertiende jaar ! - staan op gespannen voet met verantwoorde geschiedschrijving. Aan Muliers blijvende betekenis voor voetbal in Nederland en sport in het algemeen wordt niet getornd. Het artikel is te omvangrijk om hier

³⁵ A. van Emmenes red. in *KNVB Jubileumboek 1889 – 1939*

³⁵ L. de Wolff, *Sport Encyclopaedie* (Amsterdam 1951) p.617

³⁶ A. van Emmenes red. in *KNVB jubileumboek 1889 - 1939*

³⁷ N. van Horn in: 'Weg met Pim'. *De Sportwereld. Magazine voor geschiedenis en achtergronden van de sport*. Mei 2005.

uitgebreid uit te citeren, maar het vestigt nog eens de aandacht op de binding van sport met de maatschappij. De vroege geschiedschrijving werd voornamelijk gepleegd vanuit de kringen van stichters en bestuurders van sportactiviteiten en van de sportorganisaties. Deze behoorden zonder uitzondering tot het patriciaat en niet zelden ook de aristocratie. Zij bevonden zich bovendien voornamelijk in de grote steden in het westen van Nederland. Uit hun kringen kwamen dan ook de details voor de vroege geschiedschrijving die daardoor een nogal 'Hollandse' identiteit kon krijgen.³⁸

5.2 Innovaties in de sport

De introductie van sport in Overijssel maakte een zelfde proces door als de innovaties in de industriële bedrijvigheid. Sport werd geïmporteerd uit Engeland en was een van de verschijnselen die samenhang met de overgang van een op seizoenen gebaseerde maatschappij naar een door tijd gestuurde samenleving. De consequenties daarvan werkten op een dusdanige wijze in op het dagelijks bestaan, dat stimulering van gereguleerde vrijetijdsbesteding aanbevelenswaardig werd. Sport bood zich aan als een positief werkende factor. Initiatieven werden uitsluitend genomen door de bezittende klasse en in veel gevallen als gevolg van eigenbelang.

Oprichters, bestuurders en ook de deelnemers, van sportorganisaties van welke aard ook, behoorden tot de bovenlaag van de maatschappij, en functioneerden in meerderheid in de leiding van het bedrijfsleven. Ook hun motieven lijken niet te verschillen van die in het land van oorsprong: Engeland. Daar had men al eerder vastgesteld dat het stimuleren van een gezondere wijze van leven niet alleen een verhoging van de arbeidsefficiëntie kon worden bereikt, maar dat het tevens leidde tot een meer geciviliseerde wijze van leven. Sport had binnen dat proces zijn eigen positieve invloed aangetoond.

Alvorens hier verder in te gaan op de wijze waarop sport deel uit ging maken van de algemene omwenteling die in Overijssel plaats vond in het sociaal patroon van het dagelijks leven rond het eind van de negentiende eeuw, een blik op de omstandigheden waarin de vernieuwingen zich in Overijssel manifesteerden. Ik volg hierbij de gezaghebbende studie van de socioloog E. Rogers: *Diffusion of Innovations*. (4th edition 1995)

³⁸ In het jubileumboek bij het vijftigjarig bestaan in 1939 van de KNVB, bij de vermelding van de voetbalclubs die al bestonden vóór de oprichting van de NVB in 1889, ontbreekt bijvoorbeeld 'PW', Prinses Wilhelmina uit Enschede, al vier jaar eerder opgericht in 1885 en de eerste voetbalclub in Overijssel. Tot de aanwezigen bij de oprichting van de NVB, behoorden uitsluitend vertegenwoordigers van voetbalclubs uit de grote steden in West Nederland. Bron: *KNVB Jubileumboek 1889 – 1939*. p.39

5.3 Diffusion of innovations

'...Diffusion is the process by which an innovation is communicated through certain channels over time among members of a social system. It is a special type of communication, in that the messages are concerned with new ideas...'

'...Communication is a process in which participants create and share information with one another to reach a mutual understanding...'³⁹

Het citaat is van Everett Rogers, de socioloog die het proces van de verspreiding en de toepassing van nieuwe ideeën omvangrijk beschreef in zijn studie: *Diffusion of Innovations*. (1995)

Rogers onderscheidt een aantal stadia die, vanaf het bekend worden met een vernieuwing, via het vormen van een mening en het afwegen van voor en tegen, tot besluitvorming leiden. Het blijkt dat binnen een groep, meningen sterk afhankelijk zijn van persoonlijke eigenschappen die onder andere te maken hebben met al dan niet bereid zijn risico's te aanvaarden.

Uit empirisch onderzoek blijkt dat wanneer eenmaal 10 – 25% van de groep tot *adoption* van de vernieuwing besluit, de gehele groep in versnelde mate zal volgen. Rogers onderscheidt binnen de groep die betrokken is bij overnemen van een vernieuwing (de *adopters*) een aantal houdingen:

- . Vernieuwers (de innovators)
- . Vroege overnemers (de early adopters)
- . Vroege meerderheid
- . Late meerderheid
- . Laatkomers

Rogers gebruikt de termen *Innovations*, *Innovators*, *Adopters* en *Opinionleaders* die ik verder zo overneem.

Voor de duidelijkheid, hier een nadere omschrijving van deze begrippen zoals die door Rogers worden gehanteerd. (in mijn vertaling.)

Innovations zijn ideeën of gebruiken (...) die door een individu of een 'eenheid van adoption', als nieuw worden ervaren (...) Als het idee nieuw lijkt voor het individu, is het een *innovation* (p.11).⁴⁰

Innovators zijn ondernemende figuren die er van houden op het scherp van de snede te functioneren en gretig zijn iets nieuws te ondernemen.(p.264)

Adopters, zijn zij die de innovations daadwerkelijk overnemen en invoeren. Rogers plaatst adopters in vijf hierboven al vermelde categorieën. (p.22)

³⁹ E. Rogers, *Diffusion of Innovations* (New York 1983) p.5-6

⁴⁰ Ik gebruik de term "innovation" door elkaar met "vernieuwing" "In het eerste geval waarneer het duidelijk om 'iets anders' gaat, in het andere wanneer het om "voorzetting van het zelfde op een andere wijze" gaat

Opinion leaders worden door Rogers niet apart gedefinieerd. De sociologen Lazarsfeld en Katz, op wier werk Rogers zich mede oriënteert, omschrijven *opinion leaders* als: 'an integral part of the give-and-take of everyday relationship (...) *Opinion leaders* are not a group set apart (...) not necessarily traditional figures like politicians, the clergy or academics, or members of the upper class (...) but persons evenly distributed through every class and population. Typically the opinion leader is held in high esteem by those that accept their opinions.'⁴¹ Deze typering lijkt te slaan op de huidige tijd, waarin vakbondsbestuurders, sporticonen en TV persoonlijkeden meningsvorming aansturen. In de hier besproken periode van de decennia rondom de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw, waren de *opinion leaders* voornamelijk nog dezelfde persoonlijkeden als zij die met de vernieuwingen kennismakten en in eigen omgeving wensten te introduceren.

5.4 Verloop van het innovatieproces

Vroege adopters gebruiken innovators om zelf tot een besluit te komen. In die besluitvorming wordt vooral gekeken naar de reactie van de hierboven vermelde *opinion leaders*. Wanneer een *opinion leader* eenmaal besluit met een vernieuwing mee te gaan, worden de overige betrokken leden van de maatschappij aangemoedigd deel te gaan nemen aan deze vernieuwing.

Dit proces versterkt zichzelf omdat, wanneer aanvaarden van een vernieuwing eenmaal de norm geworden is, de late meerderheid en de laatkomers, sociaal gezien gezicht gaan verliezen. Het gehele proces biedt aldus de behoudenden een uitweg om voor een vernieuwing te kiezen. Zij confirmeren zich immers nu met een algemeen geaccepteerde trend.

Het resultaat van dit hele proces is dat vanaf het moment dat de innovators' ideeën door *opinion leaders* worden aanvaard, er een omslagmoment ontstaat dat het proces een versnelling geeft. Gezien in een grafiek is deze "S" curve vlakker naarmate de deelnemer meer tot de "lateren" behoort. Het overnemen van de vernieuwingen druppelt meer geleidelijk door.

5.4.1 Diffusion: een proces van overdracht en toe-eigening.

Voor het toepassen van het model van Rogers op de situatie die zich voordeed eind negentiende eeuw in Overijssel, dient een aanpassing gemaakt te worden op Rogers' model. Niet alleen beschrijft hij een toestand waarin *opinion leaders* als het ware apart staan van hen die de innovaties vinden of voorstellen, hij gaat ook in sterke mate uit van een aansturen van het proces. Zijn beschrijving van

⁴¹ Katz and Lazarsfeld. *Personal influence* (New York 1955) p.33).

'*diffusion* en *adoption*' is sterk gericht op de algemeenheid van een proces zoals dat zich met name in de marketing afspeelt. Bovendien gezien vanuit een Amerikaans gezichtspunt en vooral gericht op de latere periode van de twintigste eeuw.

In de studie hier aan de orde, de introductie van sport als een innovatie binnen een specifieke maatschappelijke groep - in casu de gemeenschap van de provincie Overijssel - is een nauwere omlijning beter van de begrippen overdracht en aanname. In een cursus van de Open Universiteit Nederland, in het hoofdstuk '*Veramerikaniseert Nederland ?*' ⁴² maakt F. Inklaar onderscheid in de meerdere manieren waarop binnen een *diffusion* van *innovations*, een praktische vernieuwing tot stand kan komen. Waar E. Rogers als hierboven geciteerd, spreekt van *diffusion* en *adoption*, typeert Inklaar deze als het proces van *overdracht* en *toe-eigening*, hetgeen zich beter laat inpassen waar het gaat om de hier aan de orde zijnde vernieuwing. Dit kan nader worden getypeerd als: bij *overdracht* is er sprake van het overbrengen van een (specifieke) vernieuwing naar een ander gebied, al dan niet op eigen initiatief.

In het andere geval, de *toe-eigening*, is dit een gevolg van een waarneming elders, waarvan men de waarde onderkent en die men in het eigen gebied wil toepassen. De term houdt dus zowel aanvaarden (*adoption*) als aanpassen (*adaption*) in. Niet een passief ondergaan van vernieuwingen, maar een bewust proces van het inzien van nieuwe mogelijkheden door vernieuwingen. Een actieve deelname dus waarbij ook een stadium van keuzes voor: "welke van meerdere", zowel als: "toepassen onder voorwaarden" gepasseerd kan worden.

Ten slotte is het moment van bekend worden van, of bekend maken met een vernieuwing, van groot belang voor het al dan niet aanvaarden. 'De tijd moet er rijp voor zijn' is een uitspraak die hier zeer van toepassing is.

De hierboven eerder aangehaalde term "gebied" als omgeving waar een vernieuwing kan plaatsvinden, kan zowel geografisch als sociaal-cultureel gezien worden. Het kan gaan om een vernieuwing toegepast in een ander land of andere streek; in een gemeenschap of activiteit. De vernieuwing zelf kan van zowel materiële als immateriële aard zijn. De toepassing van de stoommachine halverwege de negentiende eeuw, en het opnemen van sport als invulling van vrije tijd zijn daarvoor illustratief. Zij zijn beide overigens voorbeelden van *toe-eigening*: het toepassen van een elders waargenomen activiteit, die met een aanpassing als vernieuwing kon worden toegevoegd aan de eigen omgeving. Hoewel gebaseerd op de dezelfde factoren en wetmatigheden als Rogers beschrijft, past deze omschrijving beter op de hier besproken situatie.

⁴² F. Inklaar. *Veramerikaniseert Nederland?* In: *Kijken naar Amerika* (Open Universiteit Heerlen 2000) passim

5.5 Innovations en de Overijsselse industrie halverwege de negentiende eeuw

'Meanwhile, let us not forget that every invention and every discovery consists of the interference in somebody's mind of certain old pieces of information that have generally been handed down by others'.⁴³ (curs. van auteur)

Rogers geeft in zijn boek wel ruimte aan de historische ontwikkeling van het verspreiden van nieuwe ideeën - hij baseert zich daarbij in grote mate op de psychologisch-socioloog Gabriel Tarde (1843 – 1904) – maar bespreekt in hoofdzaak de meer praktische conclusies voor het tijdperk waarin wij nu leven. Hij is daarbij sterk gericht op de Amerikaanse maatschappij. Innovations hadden vaak betrekking op een nieuwe wijze van handelen op een al bestaand terrein. Een tandenborstel kon ook elektrisch bedienbaar gemaakt worden. Een product kan een andere kleur of vorm krijgen. Van een wezenlijke ombouw van maatschappelijke omstandigheden is minder sprake.

In de tijd echter, waarin de Overijsselse besluitvorming plaatsvond die hierboven werd beschreven, kon nauwelijks gesproken worden van *innovation* als een vernieuwing, maar eerder van *revolution* - omwenteling. Een herhaling van het proces dat zich eerder in Engeland als 'de industrial revolution' had afgespeeld. Het ging niet alleen om een nieuwe wijze van handelen binnen een al bestaand proces, zoals het vervangen van handmatig- naar machinaal spinnen volgens de methode van Thomas Ainsworth, het ging om een totaal nieuwe wijze van inrichting van industrie, en als gevolg daarvan van de maatschappij.

Het innovatieproces van groei naar gemechaniseerde fabricage kon in Overijssel zijn inspiratie vinden in de al aanwezige proto-industrie, voornamelijk de huisweverij- en spinnerij. Al kon het Engelse model van gecentraliseerde productie de Overijsselse textielondernemers als voorbeeld dienen, eigen aanpassingen waren onvermijdelijk alleen al door het ontbreken van een kolen- en ijzerindustrie. Waar in Engeland de toevoer kon geschieden over relatief geringe afstanden via daarvoor aangelegde kanalen en wegen, diende de grondstoffen voor de Overijsselse industrie van overzee te worden ingevoerd. Door deze aanpassingen verliep de innovatie hier dus als een proces van toe-eigening.

Het beschikbaar krijgen van de middelen en de manier waarop ze konden worden ingepast, zowel in technische, als in maatschappelijke zin, vroegen dus in Overijssel – als in geheel Nederland – om een geheel nieuwe infrastructuur. Nieuwe transportwegen en middelen, kanalen en spoorwegen, moesten

⁴³ G Tarde. *The laws of imitation*. Engelse vertaling herdruk (Gloucester 1962) p.12

worden aangelegd. Door de geringe concentratie van de nog agrarisch levende bevolking, kon niet aan de vraag naar arbeid voor de vestiging van industrieën worden voldaan. Een nieuwe infrastructuur moest dit mogelijk maken door het aantrekken van arbeid uit andere gebieden. Daarbij werden de landsgrenzen niet als een hinder ervaren. Hoewel deze ontwikkelingen leken op die welke zich in Engeland hadden afgespeeld, vroegen de maatschappelijke aanpassingen die de nieuwe constellatie vorderde, in de Nederlandse-Overijsselse samenleving om een andere, eigen benadering.

5.5.1 Sport en het Engelse model

In de maatschappelijke verhoudingen was in Engeland de rol van de *upper classes* altijd geheel anders geweest dan in Nederland. Dat had zich ook geuit in de sportbeoefening waar (de zonen van) de *gentry* zich mengden met de *professionals* uit de arbeidersstand. Hoewel sport een voorbeeld was waarbij de toe-eigening in spelvorm en reglementen dus zonder veel aanpassing kon worden overgenomen, kon er in Nederland/Overijssel geen sprake zijn van de 'professional/amateur' status zoals die in Engeland gebruikelijk was. In de verdere verspreiding zou sport in Engeland nog tot ver de twintigste eeuw uitsluitend op zaterdag worden gespeeld. In Nederland kon sport al vrij snel na de introductie op zondag worden gespeeld. Op zaterdag werd immers gewerkt. Het verschijnsel 'zaterdagsport' zou later een aparte plaats in de Nederlandse sportcultuur krijgen. Slechts in de mate waarin werd deelgenomen zou het verschil met Engeland aanwezig blijven. Volkssport werd daar al snel een algemeen voorkomend verschijnsel. In Nederland kwam erkenning op nationaal vlak wel vrij snel. De Nederlandsche Voetbalbond werd al in 1889 opgericht, slechts enkele jaren nadat de eerste voetbalactiviteiten plaats vonden, maar het zou tot in de jaren twintig van de vorige eeuw duren voordat een sport als voetbal een werkelijke volkssport zou worden met een landelijke competitie. Daarmee werd een periode van elitevoetbal afgesloten. Al poogde een uit Engeland overgenomen elitegezelschap, 'de Corinthians' in 1921 nog wel voetbal exclusief te houden naar Engels model.

In de toe-eigening speelde zich nog een ander proces af dat te maken had met het moment van de *innovation*. Hoewel in Engeland de beroepssport al dateerde uit de negentiende eeuw, bleef beroepssport in Nederland tot de jaren vijftig sociaal onaanvaardbaar, of gereserveerd voor een heel enkele sport als wielrennen of boksen. Zowel de arbeidersorganisaties als de clerus waren volledig afwijzend. Het ideaal van sport als alleen bedoeld voor karaktervorming en zinvolle vrijetijdsbesteding, bleef overheersend. Hierbij speelde mee dat voor de oriëntering op sport, de elite zich op de Engelse sporten richtte, terwijl onderwijskringen en de hiervoor genoemde organisaties, de voorkeur gaven aan de Duitse opvatting van: 'Sport is sociaal-cultureel

vormend', waarbij dan nog vooral gedacht werd aan turnen en gymnastiek.

5.6 Hetero-of homophilous

In samenhang met de conclusies die uit Rogers' invloedrijke studie getrokken kunnen worden ten aanzien van een geneigdheid vernieuwingen al dan niet aangepast over te nemen, dient nog een andere notitie gemaakt te worden. Rogers geeft aan dat er bij de introductie en verspreiding van nieuwe ideeën in het algemene beeld twee groepen te onderscheiden zijn die ieder op eigen wijze die innovations bezien. Hij onderscheidt ze als *heterophilous* en *homophilous*. Respectievelijk voor de groep die veranderingen in normen en conventies verwelkomt en spannend vindt, (*heterophilous*) en een andere groep die het tegengestelde ervaart en datgene dat van gevestigde gewoonten en normen afwijkt, als ongewenst beschouwt.

De organisatiepsycholoog en socioloog G. Hofstede (1928) beschrijft in een studie *Motivation, leadership, organisation* (Brussel 1980) dat er sprake is van een herkenbare nationale cultuur ten aanzien van gewenstheid van veranderingen. Hij onderscheidt daarbij vier basis neigingen die hij *dimensies* noemt. Eén dimensie die hij opvoert karakteriseert hij als *uncertainty avoidance*: een op een schaal weergegeven neiging risico's als stimulerend tegemoet te treden of juist te mijden. Op deze schaal komt naar voren, dat landen als Groot Brittannië en de Verenigde Staten een bovenmiddelmatische neiging hebben risico's van veranderingen te aanvaarden en daar zelfs een hoge waardering aan toekennen. Nederland komt in die studie naar voren als gematigd enthousiast voor wat betreft veranderingen in de heersende cultuur. Beide eerdere landen komen bovendien als sterk *masculien* naar voren, waar Nederland meer *feminien* gekarakteriseerd wordt.⁴⁴

Een conclusie ten aanzien van de wijze waarop werd gereageerd op vernieuwende ontwikkelingen, de *innovations*, door de Overijsselse ondernemers in de negentiende eeuw, dient dan ook mede in het licht van het hier voorafgaande te worden gezien. Met daarbij de Britse herkomst van de innovaties en de Amerikaanse herkomst van Rogers' observaties in acht te nemen.

⁴⁴ G. Hofstede *Cultures consequences. Software of the mind.* (New York 1980) p.164

6.0 Sporten getypeerd

6.1 Sportkarakteristieken

Sommige sporten ontstonden uit de training als krijgsman, met name in de klassieke wereld. Ook de bij het volk populaire ridderspelen van de middeleeuwen hadden dit element in zich. Met de moderne sportevenementen hadden zij gemeen, dat zij plaatsvonden voor een uitgebreid publiek. Behalve de sporten die met een specifiek doel ontworpen werden, zoals hier eerder beschreven, ontwikkelden zich in de periode vanaf het einde van de negentiende eeuw, sporten die ontstonden vanuit activiteiten die uit een vorm van noodzaak al in het dagelijks leven voorkwamen. Lopen, fietsen, schaatsen, zeilen, skiën ontwikkelden zich tot sport door de zeer menselijke neiging zich ook in deze dagelijks voorkomende bezigheden te meten met anderen.

De wijze van uitvoering van de sporten kent een groot onderling verschil. Dat onderscheid kan betrekking hebben op het gebruik van een speciaal attribuut, dat nodig is om tot een wedstrijdvorm te komen. Alle balsporten vallen daaronder en de technische onderdelen van de atletiek als speer- en discuswerpen en kogelstoten. Maar ook sporten als schaatsen of roeien.

Andere sporten nemen alleen de voorhanden menselijke eigenschappen en mogelijkheden als middel tot krachtmeting. Hardlopen, duurlopen, ver- en hoogspringen, vragen geen andere middelen dan die het lichaam al bezit. Ook worstelen en boksen blijven beperkt tot niet meer dan lichamelijke krachtinspanning.

Nóg een onderscheid kan gemaakt worden naar de aard waarop een winnaar wordt bepaald. In de zuiver antithetische sporten, waarbij tegenstrevers metterdaad tegenover elkaar staan, kan een winnaar onmiddellijk bepaald worden op een wijze die de reglementen voorschrijven.

Bij de individuele sporten, waarbij alleen de persoonlijke prestatie de norm is, kan een prestatie eventueel achteraf vergeleken worden met die van anderen. De 'tegenstander' is echter in eerste instantie dan een zelf overeengekomen norm. Die kan zijn in afstand, zoals bij de technische nummers in de atletiek, of in tijd zoals bij de sporten die snelheid of duur als norm hebben als onder andere wielrennen, schaatsen of hardlopen.

Bij de sporten die een attribuut gebruiken, valt er nog een ander onderscheid te maken. Er kan gekozen worden voor een middel dat in het dagelijks gebruik al voorkomt, zoals eerder vermeld de fiets, de schaats of de zeil- of roeiboot. Of voor gebruikmaken van een specifiek middel dat ontworpen werd om die sport uit te oefenen. In heel veel sporten is de bal het meest voor de hand liggende middel. 'De bal behoort (...) tot de meest natuurlijke en volmaakte speelobjecten'.⁴⁵

⁴⁵ F. Buytendijk, geciteerd in M. van Bottenburg, *Verborgene competitie*. p.49

Dat object kan weer behandeld worden met een instrument als een racket of een stok, zoals bij tennis en honkbal, of alleen met lichamelijke middelen, de hand of de voet zoals bij basketbal en voetbal. Wanneer bij een sport een attribuut gebruikt wordt, dat het bereik van de arm vergroot, betitelt men die als *sceptre sporten*. Duidelijke voorbeelden daarvan zijn het racket bij tennis of badminton, de slaghouten van honkbal en cricket, de hockeysticks en bij golf de golfclub. Opmerkelijk is dat deze sporten, honkbal en ijshockey misschien uitgezonderd, in het algemeen ook als sporten van een hogere sociale klasse worden beschouwd. Van een eventuele correlatie op dit gebied is nog geen onderzoek bekend.

Een laatste onderscheid geldt voor de individuele sporten tegenover de typische teamsporten. Een teamsport heeft als voornaamste eigenschap, een doel dat gezamenlijk met teamgenoten, op een andere partij 'gewonnen' dient te worden. In een balspel bijvoorbeeld, moet via een samenspel door meerdere deelnemers, een bal naar een doel gebracht worden dat door de andere groep wordt verdedigd. Buiten de technische vaardigheid van het beheersen van het sportattribuut, verlangt een teamsport bovendien een doelgericht spelinzicht. Het maken van snelle keuzes uit verschillende mogelijkheden voor het samenspel. De eigen mentale instelling speelt daarbij een rol. In samenspel zijn fouten onvermijdelijk en teamgenoten dienen met een zekere zelfopoffering daarmee te kunnen omgaan. Teamsporten worden daarom als meer sociale sporten beschouwd.

6.2 Sociale verschillen en opvattingen

6.2.1 Wedstrijdsport

In de ontwikkeling van sport als een tijdverdrijf van de hogere klassen, naar een tijdsbesteding met een nuttige sociale component, valt bij teamsporten het onderscheid op dat de verschillende klassen aan een wedstrijd gaven. Voor de voetballers was het als team presteren een doel dat vanuit de sociale organisaties werd aangemoedigd als karaktervormend. Voor de voetballers uit de hogere standen, was voetbal een vrijblijvende bezigheid waarin ieder trad op als individualist. Bovendien moest sport/voetbal moest scherp gescheiden blijven van hun functie in het dagelijks leven. In het volksvoetbal ging het juist om presteren op een wijze die hun in het dagelijks leven was ontzegd: het functioneren als leider. Binnen een team kon men zich bovendien toch persoonlijk profileren. Winnaar worden gaf een dimensie aan bestaan waaraan ze in het dagelijks leven niet toe kwamen.⁴⁶

⁴⁶ Jurryt van de Vooren. Van oervoetbal naar volksvoetbal. In: Wilfred van Buuren en Peter Jan Mol (ed). In *het spoor van de sport*. (Haarlem 2000) p.121-122.

6.2.2 Individuele sport

Bij individuele sporten wil de beoefenaar allereerst ten opzichte van zichzelf een prestatie stellen. Mogelijk direct wanneer meerdere individuele deelnemers gelijktijdig tegen elkaar aantreden, zoals in de hardloophnummers of een roeiwedstrijd. Of achteraf, in vergelijking van een persoonlijke prestatie met wat anderen eerder presteerden. Atletiek en schaatsen zijn daar een voorbeeld van. Een record stáát internationaal om verbeterd te worden. In dat geval wordt de (poging tot) verbetering de prestatie. De bioloog Midas Dekkers wijst in zijn boek *Lichamelijke Oefening* op de betrekkelijkheid van records als persoonlijke prestatie: 'Tot nu toe heeft elke kampioen zijn record slechts te leen.'⁴⁷

Bij een aantal sporten prevaleert het beheersen van het attribuut dat die sport gebruikt, boven de lichamelijke inspanning. Dat komt vooral voor bij sporten die een attribuut gebruiken om een ander object te bespelen. Zoals het slaghout van honkbal, het tennisracket en de golfclub. In deze sporten, meer "technisch" te noemen vanwege de langdurige oefening die nodig is voor alleen de beheersing van technische middelen, is er slechts een kort moment voor het stellen van de prestatie. In dit korte moment moet de spierbeweging via het attribuut optimaal overgebracht worden op het object. Na dit moment is er geen gelegenheid tot herstellen, zoals dit onder andere bij honkbal en golf voorkomt. Optimale beheersing van het middel waarmee de sport bedreven wordt, krijgt de grootste aandacht. De werkelijke actie waaruit de prestatie voortkomt, kan in sommige gevallen slechts een fractie van een seconde zijn. De slag van een golfclub naar de bal, duurt slechts één derde seconde. De technische nummers van de atletiek zoals discus- en speerwerpen brengen de spierbeweging weliswaar direct over op het attribuut, maar kennen eveneens slechts een uiterst kort moment waarop de prestatie gesteld wordt. Omdat fysiek contact van deelnemers ontbreekt bij deze sporten, zou dit samen met de aandacht voor het individuele karakter en de grotere aandacht voor het technische aspect, een factor kunnen betekenen in de keuze voor een dergelijke sport.

Uit het voorgaande zou kunnen worden afgeleid dat bij een bepaalde persoonlijkheidsstructuur, ook gekozen wordt voor een bepaalde wedstrijdvorm; individueel of met een team. Al dan niet in direct fysieke confrontatie, met of zonder attributen en wellicht ook nog voor buiten- of zaalsport. Zelfs kan getheoretiseerd worden over een mogelijke nationale voorkeur, voortkomend uit veronderstelde nationale eigenschappen, met als bekend voorbeeld, de veronderstelling, dat een Amerikaanse sport als American Football, de Amerikaanse mentaliteit van voorkeur voor harde confrontatie

⁴⁷ Midas Dekkers, *Lichamelijke oefening*. (Amsterdam 2006) p.169

weergeeft.

Op de juistheid van de veronderstelling van overeenkomst tussen persoonlijk karakter of nationale cultuur, en de populariteit van een sport, wordt hier verder ingegaan.

6.3 Typering van sporten naar eigenschappen.

6.3.1 Herkomst

- a. Herkomst uit een eerder spel
- b. Ontworpen met een doel
 - b.1 wanneer
 - b.2 door wie en waar(om)

6.3.2 Attributen

- a. geen dan de lichamelijke
- b. balspelen
 - b.1 met de hand
 - b.2 met de voet
 - b.3 buiten of binnen
 - b.4 individueel of team
 - b.5 met hulpmiddel
- c. stok-en-balspelen
 - c.1 werpen of slaan
 - c.2 reactie of eigen beweging
 - c.3 team of individueel
- d. atletiek attributen
 - d.1 middelen voor werpen, stoten of slingeren
 - d.2 middelen voor bepalen van prestatie. (hoogte, lengte, tijd)

6.3.3 Karakter van de sport

- a. wel of geen lichamelijk contact
- b. veel of weinig fysiek
- c. continue of vaak onderbroken handeling
- d. veel of weinig mentale inspanning.
- e. veel of weinig technische beheersing van attribuut(buten)

6.4. Mogelijke voorkeur vanuit nationaliteit

In meerdere publicaties is de veronderstelling geuit, dat een samenhang zou bestaan tussen een volkskarakter en de specifieke geaardheid van een sport. Deze veronderstelling wordt niet langer

gevolgd. 'Volkskarakter' wordt niet langer beschouwd als een bruikbaar begrip. De bevolkingssamenstelling binnen de huidige grenzen van staten, vertoont een dusdanige variëteit aan etnische herkomst dat van een homogeen volkskarakter of volksaard geen sprake meer kan zijn. Hoogstens kan gesproken worden van een nationale cultuur. In het kader van deze studie stel ik voor cultuur te beschouwen als...:

'Een stelsel van gewoonten en gebruiken en de afspraken daarover, waardoor een groep – een volk – zich onderscheidt of wil onderscheiden van andere groepen, of volken'.

Als voorbeeld werd hierboven aangehaald dat American Football vaak geassocieerd wordt met de als Amerikaans veronderstelde neiging tot 'harde confrontatie'. Hieraan verwant is een stelling van de socioloog L. Pietersen. Hij stelde in 1961: 'Achter de voorkeur van een volk voor een bepaalde sport schuilt de invloed van de volksaard' en noemt daarbij cricket als typisch Brits en handbal, vanwege zijn discipline en geringe individualisme, typerend Duits.⁴⁸

De socioloog R. Stokvis reageert hierop met een citaat van A.Guttman: 'Terecht merkt Guttman op dat dergelijke verklaringen achterhaald zijn'.⁴⁹ Stokvis onderschrijft dat maar tekent daar wel bij aan, dat in impliciete vorm deze toewijzing van nationale kenmerken ten aanzien van een sportvoorkeur, nog altijd aanwezig blijven. 'Voor Afrikaners spreekt rugby tot de verbeelding (...) omdat het overeenkomt met hun mentaliteit overal doorheen te rammen'.⁵⁰ Nog een andere typering in een wetenschappelijke publicatie: 'Entsprechend der rauhen Mentalität der Australier (...) wurden Boxen und Rugby (...) die beliebtesten Sportarten'.⁵¹ Stokvis wijst zowel het een als het ander volledig af: 'Er wordt kennis verondersteld van de sport, van het volk en de relatie daartussen, zonder dat dit empirisch wordt gestaafd'.⁵²

Toch kan een aantekening worden gemaakt bij deze stellingname. Stokvis neemt stelling tegen het toekennen van een nationale identiteit, als een te identificeren volkskarakter en de daaruit voortvloeiende keuze voor de favoriete sport. Voorzover het voorkomt valt dit meestal onder, wat E. Hobsbawm *invention of tradition* noemt.⁵³ Echter een zekere homogeniteit in heersende nationale opvattingen lijkt toch aanwezig. G. Hofstede heeft in een experiment onder groepen studenten van drie verschillende nationaliteiten, respectievelijk Engels, Frans en Duits, een verband aangetoond tussen nationaliteit en probleemoplossing. Een bepaalde probleemstelling

⁴⁸ L. Pietersen geciteerd in: M. van Bottenburg *Verborgene competitie* p.50 -51.

⁴⁹ R.Stokvis. *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. (Deventer 1979) p.52

⁵⁰ *ibid.* Citaat uit *NRC Handelsblad*, 18 maart 1989

⁵¹ H. Ueberhorst geciteerd in: R.Stokvis. *Strijd over sport* p.61

⁵² *id.* p.52

⁵³ E.Hobsbawm en T.Rogers (ed). *The invention of tradition*. (Cambridge1992).

werd door elke groep van gelijke nationale herkomst, steeds met een voor hen vanzelfsprekende maatregel aangepakt. Onderling gaf dit kenmerkende verschillen in nationaliteit en de gekozen oplossing.⁵⁴ Er is derhalve een goede reden om aan te nemen dat er een zekere nationale geneigdheid voor een bepaald type sport bestaat, door de bevolking van een land. Het valt niet te ontkennen dat sommige sporten overwegend beoefend worden in één specifiek land en daarbuiten niet of veel minder. *American football* wordt alleen in de VS algemeen gespeeld, daarbuiten slechts sporadisch. Ook honkbal – baseball – beschouwen de V.S. als een Amerikaanse sport. Sprekend voor de identificatie van *American football* met de VS is, dat men daar spreekt van *football* als ware hun vorm van het spel de enige, met voorbijzien van het *soccerfootball*. (Waarbij bovendien voorbijgegaan wordt aan het feit dat in Amerikaans *football*, een groot gedeelte van het spel de bal met de hand wordt gespeeld). Hetzelfde geldt voor baseball. De *nationale* kampioenschappen heten de *world series*. F. Inklaar citeert Brown (1991,p.67) in: 'Amerika staat voor baseball omdat baseball staat voor Amerika'.⁵⁵ Daarbij is het 'meespelen' van de toeschouwers een onderdeel van de sport geworden in die zin, dat het verloop van de wedstrijd en de beslissingen over een regeltoepassing, via enorme beeldschermen als het ware aan hen worden voorgelegd ter beoordeling.⁵⁶

Nogmaals, een voorbeeld hoezeer sportbeleving aldaar een zaak is van alle betrokkenen: de spelers in het veld gezamenlijk met die anderen op de tribunes en thuis voor het TV verslag. Dit voorbeeld kan worden uitgebreid met andere landen met een specifieke voorkeur voor een bepaalde sport. Nederland met schaatsen, Engeland met cricket, Duitsland met gymnastiek en de landen in het Verre Oosten met de vechtsporten.

Hierbij kan niet over het hoofd gezien worden dat andere belangen daarin mee kunnen spelen. Sport is mondiaal van een enorm economisch en zelfs politiek belang geworden. De Olympische Spelen ontvaardden tijdens de periode van de koude oorlog zelfs tot een wedkamp tussen naties waarbij het behaalde aantal medailles als graadmeter voor de superioriteit van het politiek systeem moest gelden. De media speelden daarbij een grote rol in het benadrukken van die elementen zodat een beeld kon ontstaan van een sport met een eigen nationaliteit. In de terugwerking daarvan kon dan de overtuiging postvatten dat een sport typisch bij een natie behoorde. Een volk kon zich op die wijze identificeren met een specifieke sport. Er ontstonden op die wijze termen als: 'Nederland (Duitsland, Frankrijk, Amerika) won de wedstrijd'. Sportattributen met nationale kenmerken,

⁵⁴ G. Hofstede, *Dimensions of national culture. Values, management and society in forty countries*. (Beverly Hills 1980) p.33

⁵⁵ F.Inklaar, *Kijken naar Amerika. Twintigste eeuwse Amerikaanse cultuur in de Verenigde Staten en in Nederland*. (Heerlen 2000) Deel 2 p.203

⁵⁶ *ibid.* p.211

de nationale vlag op de kleding bijvoorbeeld, versterkten dit effect nog eens. Een initiatief dat voor commerciële belangen dankbaar werd uitgebuit. Alles bijeen een beeld van samenhang tussen natiegevoel en (een specifieke) sport.

Al mogen daar geen conclusies uit getrokken worden die een nationaal karakter aan een bepaalde sport verbinden, het verschijnsel doet zich over de hele wereld voor. Blijkbaar kunnen de burgers van een land, door een sport met eigen tradities te omgeven, zich sterk met dat type sport verbonden gaan voelen. Schaatswedstrijden mogen tot een Nederlandse traditie worden gerekend, zoals cricket in Engeland en wielrennen toch vooral in Italië en Frankrijk. Winnaars worden tot nationale helden gemaakt en de huldiging vindt plaats op een voor het land traditionele wijze.

Waar sport als een economische factor van belang wordt gezien, kan het niet uitblijven dat de *beleving*, het samenspel tussen deelnemers en publiek, wordt gestuurd als een middel in de *exploitatie* van sportevenementen. Het valt niet te ontkennen dat via vooral de media stelselmatig wordt gewerkt aan zowel het kweken als het instandhouden van typische verschijnselen die samenhangen met de beleving van een of andere sport. Daarbij wordt gezinspeeld op een (veronderstelde) samenhang tussen nationaliteit en de voorkomende sport. In sportbeleving kunnen op die wijze trekken voorkomen die in een nationale cultuur dominant zijn. Als verduidelijkend voorbeeld wordt hier meer in detail ingegaan op de sportbeleving zoals die wordt gevonden in de VS.

7.0 Sport en sportbeleving

7.1 De Verenigde Staten

De V.S. hebben op sportgebied een vooraanstaande plaats in de wereld. Sport neemt in de Amerikaanse cultuur, vooral via de scholen en universiteiten, een voornamelijk plaats in. Sportteams leveren vaak een niet geringe bijdrage aan de financiële positie van die onderwijsinstellingen. Ook de status van een universiteit kan in niet geringe mate afhangen van de resultaten van bijvoorbeeld het football of baseball team. In de studie zijn met sportprestaties *credits* te verdienen die meetellen in de studiebeoordeling. Sport neemt in het algemeen een sterkere, in elke geval een andere, plaats in het dagelijks leven in dan in de meeste Europese landen.

In de V.S. heerst, sterker dan in Europa, een nationale cultuur van winnen en winnaars. Een winnaar op elk gebied heeft een hoge status: 'Winnen is niet het belangrijkste, het is het enige'.⁵⁷ Het tegengestelde drukt zich uit in de term *loser* die een maatschappelijke diskwalificatie inhoudt. In de Amerikaanse sportterminologie zijn sprekende

⁵⁷ F. Inklaar. *Kijken naar Amerika*. deel 2 Citeert Vince Lombardi p.209

voorbeelden te vinden van deze opvatting. Wie als tweede eindigt heet *losing finalist*. In Europa zou hij of zij de *runner-up* zijn. Een verschil tussen de afwijzing voor een verliezer, tegenover de lof voor de *poging* de beste te zijn. Een Amerikaanse zwemcoach liet bij een TV interview horen dat hij zijn beroep nogal eens deprimerend vond: 'train a hundred kids, you train ninety-nine losers'. Een *choker* is de negatieve kwalificatie voor iemand die onvoldoende risico neemt om te winnen.

In de dominerende sporten van de V.S., baseball, football, basketball en ijshockey, is de invloed van deze cultuur terug te vinden. Regels, spelverloop en spelduur zijn zodanig aangepast dat er altijd een winnaar uitkomt. Gelijkspel is uitgesloten.⁵⁸ De *time-out* die in vele sporten gewoon is geworden, kreeg in tennis bovendien nog de *tie-breaker* toegevoegd om de speelduur van een set te kunnen beheersen. Deze aanpassingen hadden een puur commerciële reden: verkoop van tijd voor de TV *commercials*.

Sport is een activiteit die onderhevig is geworden aan de wetten van massaverkoop. Het uur waarop wedstrijden van de Olympische Spelen worden gehouden, wordt bepaald door het uur waarop deze via de televisie in de VS kunnen worden gezien. Dat heeft er menigmaal toe geleid dat atleten in het holst van de nacht moesten aantreden. In deze zin kan sport een beeld weergeven van opvattingen binnen een nationale cultuur. Verwantschap met een sportbeleving die overeenkomst vertoont met opvattingen die in het dagelijks leven gelden.

G. Hofstede heeft in zijn studie *Allemaal Andersdenkenden*, eerder verschenen onder de hier toepasselijke titel *Cultures Consequences*, gewezen op typerende, algemeen maatschappelijke voorkeuren binnen een cultuur.⁵⁹ Daarbij komen de VS duidelijk naar voren als sterk individualistisch en masculien. Eigenschappen die terug te vinden zijn in de beleving van de favoriete sporten. Het Europese voetbal, door hen als soccer-football gekenmerkt, wordt als een vrouwensport beschouwd. American football geeft door het bijna omineuze tenue met helmen en *body-armour*, opvallend aan hoe in de Amerikaanse maatschappij over sportbeoefening wordt gedacht. Ook de tenuen bij ijshockey en deels ook bij baseball geven een vergelijkbaar beeld.

Een ander kenmerk lijkt de kwalificering 'Amerikaans' in sport nog een eigen specifieke inhoud te geven. Het betreft een verschijnsel waarvan de Amerikaanse maatschappij is doortrokken: van een inspanning dient het resultaat op (zeer) korte termijn zichtbaar te zijn. Het woord *instant* dat op vele zaken, producten en behandelingen, wordt toegepast, lijkt daarvoor model te staan.

Dit verschijnsel is terug te vinden in de hier genoemde voornaamste sporten van de V.S. De duur van de acties is kort tot zeer

⁵⁸ *ibid.* p.211

⁵⁹ G.Hofstede. *Allemaal Andersdenken. Omgaan met cultuurverschillen* (Amsterdam 1999) p.101-130

kort en moet leiden tot een onmiddellijk waarneembaar resultaat. Een totale wedstrijd bestaat dus uit een zeer groot aantal korte acties, ieder met een waarneembaar resultaat. Soccer football werd daardoor niet populair. De acties duurden te lang en verliepen via teveel patronen. Schaatsen op grote afstanden werd evenmin gewaardeerd. Het zijn aanduidingen voor een eigen nationale cultuuropvatting die elders niet zo, of in elk geval niet in die mate, wordt beleefd.

Voorzover een Amerikaanse sport elders wordt beoefend, gebeurt dat onder zijn Amerikaanse kenmerken. Daarbij behoort ook de massale show die als onderdeel van de sportontmoeting wordt tentoongesteld. Het blijft daarmee een vertoning van iets dat in een andere cultuur niet, of niet op die wijze, voorkomt. ⁶⁰Opnieuw dient een aantekening daarbij te worden gemaakt.

Inklaar wijst op de perceptie die men vanuit de eigen cultuur heeft van een andere cultuur. Wij zien als 'Amerikaans' juist die kenmerken die wij eerst zelf als zodanig *toegekend* hebben.

'Amerikaans is niets anders dan een perceptie van Nederlanders'.⁶¹ Daarbij mag dan opgemerkt worden, dat de V.S. al generaties lang een beeld van zichzelf naar buiten te brengen, dat elders in de wereld als de Amerikaanse identiteit wordt (of moet worden) beschouwd. Als de rest van de wereld een bepaalde perceptie heeft van Amerikanen, kon dat best wel eens het beeld zijn dat Amerikanen van zichzelf hebben en dat zij metterdaad als zodanig gezien willen worden.

Daarbij moet worden bedacht dat het Amerikaanse *zelfbeeld* ons niet wordt opgelegd en dat wij vrij zijn ons dit al dan niet toe te eigenen. Het is goed mogelijk dat het hier geschilderde beeld van wat 'Amerikaans' is, gaarne aan onze kant van *the Atlantic* wordt gehandhaafd omdat het ons zo goed past. Terwijl het begrip 'Amerika' vele gezichten kent en verre van homogeen is. New England, Californie, Mid West en Deep South, kennen ieder voor zich een geheel eigen cultuurpatroon binnen de Amerikaanse nationaliteit. Alles bijeen een reden om bij alle typerende kenmerken van een sport, toch uiterst voorzichtig om te gaan met een mogelijke relatie van nationaliteit met sportbeleving.

7.2 In Nederland

Sedert het domineren van de beroepssport, is sport tot een belevenis geworden die minstens zoveel vanuit de toeschouwers als vanuit de beoefenaars wordt gestuurd. Sport heeft zich zodanig in het maatschappelijk leven gevestigd, dat het gevoel is ontstaan dat sport niet alleen via beoefening, maar ook via deelname anderszins, als supporter/toeschouwer beleefd kan worden. De deelname aan sport drukt zich niet langer exclusief uit in het meespelen en oefenen, maar in

⁶⁰ Zie ook: F.Inklaar. Veramerikaniseert Nederland ?, in: *Kijken naar Amerika*. (Heerlen 2000) deel 3. p.109

⁶¹ *ibid.* p.98

betrokkenheid. In Nederland heeft dat zelfs tot gevolg gehad dat overheden publieke middelen ter beschikking stellen teneinde sportbeleving te behouden voor een stad, door de bouw – of het behoud van – een stadion. Daarmee is de burger 'deelnemer' geworden enerzijds, maar via de algemene middelen anderzijds, ook sponsor.

Dit houdt uiteraard in, dat gekozen zal worden voor een sport waarmee in die omgeving de grootste binding bestaat. Er wordt zelfs gesproken over de burger die, via bijvoorbeeld een voetbalclub met een eigen stadion, zich 'identificeren' kan met zijn stad of omgeving. Friesland kan zich met een ijsstadion identificeren als 'schaatsen is een Friese aangelegenheid'. In Overijssel hebben voetballiefhebbers in Zwolle en Almelo een van harte meewerkende overheid aan hun kant gevonden om hoog niveau voetbal voor de stad te behouden.

Volgend uit het hier voorafgaande mag worden afgeleid, dat het karakter van een sport als behorend tot een nationale, of regionale identiteit, inderdaad niet kan worden afgeleid uit overeenkomst tussen een verondersteld volkskarakter en de eigenschappen van een sport. Gezien echter de geconstateerde nationale en regionale voorkeuren voor specifieke sporten, stel ik voor het verschijnsel aldus te omschrijven: 'Bij een uitgesproken nationale voorkeur voor een sport, moet eerder gesproken worden van voorkeur en meebeleven *vanuit* de bevolking, dan van een *overeenkomst met* een volkskarakter'.

Door de overweldigende invloed van commerciële belangen in de sport, is het niet meer duidelijk welk verschijnsel welk gevolg had. Was het de toenemende belangstelling van het publiek die de commerciële interesse stimuleerde of andersom. Onderzoek toont in elk geval aan, dat grotere aandacht via de televisie, geen of juist een negatief effect had op de georganiseerde sportbeoefening. Sedert de op grote schaal vertoonde uitzendingen van de schaatswedstrijden bij voorbeeld, is het aantal leden van de schaatsbond alleen maar afgenomen.⁶²

Van Bottenburg komt tot de conclusie: 'Het is zelfs niet ondenkbaar dat commercialisering en professionalisering een negatieve uitwerking hebben op de ledenontwikkeling van een tak van sport'.⁶³ Recent is echter gebleken dat hoewel lidmaatschap van schaatsclubs inderdaad is gedaald, het aantal ijsbanen opvallend toeneemt. Ontwikkelingen in sport in de laatste decennia, laten een verschuiving zien naar een meer individuele benadering. Fitness, mountainbiking, inline-skating, jogging, skiboarding zijn alle voorbeelden van een sport-vrijtijdsbesteding die zonder lidmaatschap van een sportvereniging op steeds grotere schaal worden beoefend.

⁶² M. van Bottenburg, *Verborgene competitie*. p.63

⁶³ *ibid.* p.65

7.3 Sociale groeperingen en sportvoorkeur

Aan de hand van het voorafgaande, waar ingegaan werd op de gevarieerde geaardheid van een sport, kan de vraag opkomen of en zo ja in welke mate, bepaalde sociale groepen meer of minder geneigd zijn, zich tot de een dan de andere sport aangetrokken te voelen. In elk geval een al dan niet bewuste keuze te maken voor de een of andere sport.

Stokvis is van mening dat onvoldoende is aangetoond dat er een verband zou bestaan, dat bepaalde in de sport zelf aanwezige kwaliteiten, een rol spelen in de verspreiding van die sport in de verschillende strata van de maatschappij.⁶⁴ Er zijn andere criteria in het spel bij de 'keuze' voor een sport. Keuze is hier opzettelijk tussen aanhalingstekens geplaatst omdat in feite de factor 'kiezen' zodanig door maatschappelijke invloeden wordt bepaald, dat er tenminste moet worden gesproken van een deels vooraf bepaalde neiging tot kiezen voor een of andere sport.

Van Bottenburg argumenteert dit aan de hand van meerdere onderzoeken, onder andere door de onderzoeksgroep van de socioloog Pierre Bourdieu, die tot de conclusie kwam dat: 'mensen de verschillende sporten uiteenlopend (leren) waarderen gedurende hun socialisatie. Klassevoorkeuren zijn niet gebaseerd op een onveranderlijke (...) waarde van diverse sporten, maar op *betekenissen die mensen hechten aan de sociale gebruiken van die sporten*'.⁶⁵ (mijn curs.) Het besluit deel te nemen aan een of andere sport, ondergaat in de huidige tijd dusdanig veel invloeden – media, onderwijs, de adoratie die sporthelden ten deel valt – dat het besluit voor een sportdeelname op grond van *volledig eigen* criteria, op zijn minst discutabel wordt. Al zullen ook deze invloeden wel weer een zekere voorkeur ondergaan van de sociale klassen.

De gronden waarop men vanuit verschillende sociale groeperingen tot keuze, of wellicht beter tot deelname komt van een bepaalde sport, betitelt van Bottenburg als 'differentiële popularisering'. In plaats van een bewuste keuze voor eigenschappen van een sport, wordt gekozen op grond van motieven die grotendeels bepaald worden door het sociale milieu waarin men is opgegroeid. Sportvoorkeuren zijn hoogstens ten dele aangeboren. Ze zijn veel eerder: 'producten van ervaringen die mensen in bepaalde maatschappelijke omstandigheden (...) opdoen binnen sociale groeperingen met een vele generaties omvattende geschiedenis'.⁶⁶ Bij het 'kiezen' voor een sport is dus veeleer sprake van geboorte, opvoeding en plaats in de maatschappij, dan van een keuze voor een bepaalde aantrekkelijkheid die voortvloeit uit het inspannings-en wedstrijd karakter van een sport. Dit laat zich nader argumenteren uit

⁶⁴ R.Stokvis, *De Sportwereld*. p.26

⁶⁵ M. van Bottenburg, *Verborgene competitie* p.68

⁶⁶ *ibid.* p.69

het volgende.

Sport werd als gereguleerde activiteit, door de bovenlaag van de maatschappij in de gemeenschap gebracht. Dat gold in Engeland waar de eerste initiatieven plaatsvonden, en dat gold ook voor die landen waar sport later werd geïntroduceerd, zoals Nederland. Dat bracht mee dat gewoonten die zich vestigden in de beoefening van die sport, in eerste instantie de vorm aannamen van die van de hogere klassen. Een uitzondering moet hier worden ingeruimd voor de 'bedachte' sporten, die vanuit een specifieke groep met ook een specifiek doel, werden ingevoerd. Enkele bleven vanuit hun oorsprong in de Christelijke Jongerenbeweging, in hun verspreiding lange tijd bepaald tot die maatschappelijke groep.

Ook vanuit de overheid ontstond belangstelling voor sport als een educatief middel. Gezondheid en leren omgaan met gedragsregels, en zeker ook discipline. Geen individuele prestaties maar gelijkheid voor allen binnen een groep. Gymnastiek had om die redenen in het nog Pruisische Duitsland, waar sport laat in de negentiende eeuw werd geïntroduceerd, een grote voorkeur van de overheden. De keuze werd eerder bepaald vanuit een sociaal-ethische voorkeur van de overheid, dan door individuele wensen van de burgers.

7.4 Sociaal klimmen en dalen van een sport

In dit verband is het nuttig de gewoonten te beschouwen waarmee een hogere sociale klasse zich wil onderscheiden van een andere, lagere klasse. Die gewoonten komen in elk facet van het dagelijks leven voor. Gewoonten in kleding, taal of accent, in de dagelijkse omgang met elkaar en met personen van een andere sociale orde. Binnen het kader van deze studie geldt dit ook voor de sport waarvoor men kiest. In de verhoudingen tussen de betrokkenen op de sociale ladder, bestaat een verschijnsel dat hier eerder met het 'druppel-effect' werd aangeduid. Gewoonten en gebruiken van de hogere standen, worden geleidelijk overgenomen door een lagere sociale klasse. Daarmee gaat iets van de exclusiviteit en de herkenbaarheid van de hogere sociale klasse verloren. De reactie daarop is iets te kiezen dat op dat moment exclusief is. Dit proces zet een beweging in gang die het 'stijgen' of juist 'dalen' van een sport op de ladder van de sociale rangorde veroorzaakt.

In de periode dat sport zijn plaats innam in de maatschappij, waren er kennelijk maatschappelijke motieven in het spel om voor een bepaalde sport te kiezen en ondergingen deze motieven een ontwikkeling die beïnvloed werd door een veranderend maatschappijbeeld. Daardoor bleven sommige sporten behoren tot een bepaalde sociale groep, terwijl andere juist een ontwikkeling doormaakten die verliep van 'typisch voor de sociale bovenlaag', naar 'algemeen bereikbaar'.

Voordat sport echter, indien gewenst, ook metterdaad beoefend

kon worden, diende er een verandering op te treden in de verhoudingen werken/niet-werken. Als centrale factor in de ontwikkeling van sportbeoefening staat daarom het hiervoor besproken begrip: vrije tijd. Daaruit ontstond 'vrijtijdsbesteding'; een bewust omgaan met en een bestemming geven aan, de tijd die buiten het werken ter beschikking kwam. Sport zou daarmee een meesprekende factor worden in de sociale verhoudingen van eind negentiende eeuw.

Concluderend, het motief waarop beslist wordt aan welke sport deelgenomen zal worden, ligt voor een groot gedeelte in de afkomst en de maatschappelijke positie van betrokkene. Deze factoren kennen een samenhang met het fenomeen 'vrije tijd'. Deze samenhang bepaalt mede ook of en op welke wijze, een sport en haar deelnemers zich ontwikkelt.

In mijn onderzoek beperk ik mij tot de golfsport. In het geheel van de verspreiding van de sporten, onderging golf dezelfde invloeden vanuit de maatschappij als alle andere sporten. Toch ontwikkelde golf zich op een geheel eigen manier door van een activiteit die langdurig gereserveerd bleef voor een groep voornamelijk welgestelden, in een vrij korte periode explosief uit te groeien tot een algemeen aanvaarde sportbezigheid met een totaal aantal geregistreerde deelnemers, die het tot de vierde sport in Nederland maakte.

7.5 De rol van de overheid

Met betrekking tot sport is de rol die de overheid speelde door de jaren heen aanzienlijk veranderd. Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw, de periode na de Tweede Wereldoorlog, beschouwde de overheid sport als voornamelijk een zaak van de maatschappelijke instituties. Van enige financiële deelname was geen sprake. Met als uitzondering misschien de Olympische spelen van 1928, waar het nationaal prestige in het geding was. Algemeen gezegd was er wellicht een zekere welwillendheid als: 'sport is gezond' maar van werkelijke stimulatie was nog geen sprake, anders dan sport in het schoolprogramma opnemen, en dan nog uitsluitend in de vorm van gymnastiek. De algemene houding was: erkenning dat sport wellicht een nuttige vrijtijdsbesteding was die ook het belang van de volksgezondheid kon dienen.

In de jaren zestig veranderde dit, met name op stedelijk niveau, nadat de sporten zichzelf tot sociaal economische factoren van belang hadden ontwikkeld. Beslag op de openbare ruimte, toezicht op evenementen en massamanifestaties en niet het minst, ook het inzicht dat sport een zaak van economisch belang was geworden, maakte dat de overheid zich niet langer buiten betrokkenheid kon houden. Actieve financiële deelname in sportaccommodaties werd geleidelijk gezien als een factor voor stimuleren van werkgelegenheid, zowel als binding aan een stad of streek als voor het aantrekken van

economische activiteiten.

Dit had voornamelijk te maken met die sporten waarvan met reden gezegd kon worden dat zij het 'algemeen' belang dienden. Sporten die vooral grote publieke aandacht trokken, zowel in de actieve- als in de passieve beleving, konden rekenen op welwillendheid van de overheden. Ook in dit opzicht volgde de overheid een aanwezige trend. Deelname aan de georganiseerde sport nam in de jaren 1970 – 1990 toe van 87.000 naar 445.000 deelnemers.⁶⁷ Een ontwikkeling die ook overheid en politiek niet aan zich voorbij konden laten gaan. Daarbij waren de sporten die een gering ruimtebeslag vroegen in het voordeel.

In de bestemming van landgebruik heeft de overheid inmiddels met andere problemen te maken gekregen, namelijk de vermindering van het aantal percelen grond met een agrarische bestemming. In Overijssel zelfs met het onteigenen van agrarisch land ten behoeve van de waterbeheersing in zo genaamde 'retentiegebieden'. De Zwolsche Golfclub is aangelegd in een dergelijk retentiegebied dat tevens een algemene recreatiebestemming heeft.

Op deze wijze is in de planologische ontwikkeling een aantrekkelijk alternatief ontstaan. Niet (meer) exploitabel- of voormalig agrarisch land, kan een meer parkachtige aanleg gegeven worden, waarvan een deel kan worden omgevormd tot een golfbaan.

8.0 Oost en West Overijssel

8.1 Een maatschappelijk profiel

In de provincie Overijssel gold in sterke mate, dat de ontwikkeling naar industriële productie, op een schaal zoals die in de tweede helft van de negentiende eeuw plaats zou gaan plaatsvinden, een gevolg was van het overnemen van arbeidsinrichting en productiemethoden, zoals die al plaatsvonden in Engeland. Industrialisatie begon daarmee vooral en met name in de textielindustrie. Daar was de overgang van huisindustrie naar fabrieksmatige verwerking van linnen, wol en katoen tot textielproducten al in volle gang in de eerste helft van de negentiende eeuw. De invloed van de stoommachine vond zijn eerste omvangrijke toepassing in de textielindustrie.

Voor Overijssel, waar vooral in Twente al een lange traditie bestond van een huisindustrie in spinnen en weven, lag het voor de hand dat men in aanraking kwam met elders fabrieksmatig vervaardigde textielproducten. Zowel in kwaliteit als prijs bleken die beter te zijn. Een logische reactie was: een beter beheersbare fabricagemethode van door stoom aangedreven spin- en

⁶⁷ Centraal Bureau voor Statistiek. *Historie cultuur; instelling en gebruik*. Statline. 2006.

weefmachines. Zowel in Twente als in de IJsselomgeving, ontwikkelden zich initiatieven om ook met deze methoden te werk te gaan. Zowel methode van productie als de bouw en inrichting van de fabrieken geschieden geheel naar Engels model. Uit Engeland afkomstige specialisten in de nieuwste spinmethodes vestigden zich in Overijssel. Typerend in dit verband mag worden genoemd dat menige – ook nu voormalige – fabriekslocatie nog altijd bekend is als 'het Engelse werk'.

In de hierboven besproken studie *Diffusion of Innovations* (New York 1995) beschrijft de socioloog E.M. Rogers hoe elementen uit een cultuur worden overgedragen naar een andere cultuur. Daarbij vindt een aanpassing plaats die de *innovation* ondergaat in zijn nieuwe omgeving. Het opvallende daarbij zou zijn dat door die inbedding in de bestaande cultuur van de nieuwe omgeving, het nieuwe niet wordt ervaren als ingebracht van elders. Het heeft een 'kleur' aangenomen passend binnen de bestaande cultuur. Hoewel het overnemen van een elders ontwikkelde vernieuwing dus eigenlijk een toevoeging is, wordt het ervaren als een eigen *innovation*.

8.2 Overijssels innovations

In het midden van de negentiende eeuw, ontstond de vraag naar een productiesysteem dat door verdere mechanisering kon groeien naar massaproductie. Een steeds sterker groeiende bevolking, mede een gevolg van verbeterde landbouwopbrengsten, stimuleerde de economie. Tussen 1800 en 1850 groeide de bevolking in Nederland nog met 45% van 2.1 naar 3.1 miljoen, maar tussen 1850 en 1900 van 3.1 naar 5.1 miljoen, een toename van 65%. In Engeland was de sterke toename al eerder aan de gang. Van 1800 tot 1850 al een bevolkingsgroei van 181%, een percentage dat gehandhaafd bleef tot in de twintigste eeuw.⁶⁸ Deze bevolkingstoename veroorzaakten een vraag naar een veelvoud van producten, hoofdzakelijk in de kleding- en voedselindustrie. Daarvoor was een totaal nieuwe infrastructuur nodig om het transport van grondstoffen en goederen over een veel groter gebied te faciliteren.⁶⁹ Traditioneel bezat Nederland, vooral door de overzeese handel een marktgerichte economie. De provincie Overijssel had in de dertiende tot vijftiende eeuw door haar positie als voorname Hanzedeelnemer, al kennis gemaakt met markteconomie - de stapelmarkten van de IJsselsteden - en gerichtheid naar handel met het buitenland was hun niet vreemd. In Twente bleef door de uitgebreide textiele huisindustrie een meer autarkische economie gevestigd. Ook daar zou zich in enkele decennia een voornamelijk marktgerichte economie ontwikkelen.

8.3 Handel en Industrie.

⁶⁸G.Kokhuis, *De geschiedenis van Twente*. (Hengelo, 1982) pag. 141

⁶⁹L.Wessels & A.Bosch., red. *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1815 - 1919* (Nijmegen Heerlen 1992, tweede druk) p.106

8.3.1 C.T. Stork: innovator en opinion leader

Zoals hierboven al aangehaald kende Overijssel in het midden van de negentiende eeuw twee gebieden die in ontwikkeling waren naar industrialisatie en de daarop volgende mechanisatie: het gebied van de IJsselsteden Deventer, Zwolle en Kampen; en Twente met Enschede, Hengelo en Oldenzaal als voornaamste plaatsen van industriële productie. In het gebied rondom Enschede concentreerde de industrie zich aanvankelijk voor het overgrote deel op de productie van textielproducten. Echter, al kort na het midden van de 19^e eeuw ontstond er behoefte aan een bedrijf dat het onderhoud van de steeds ingewikkelder machines kon uitvoeren. Spinmachines en weefgetouwen waren voor een groot deel nog uit hout vervaardigd en onderhevig aan hoge slijtage. De stoommachine kwam steeds meer als krachtbron in gebruik en de bediening zowel als het onderhoud vroegen gespecialiseerde werkkrachten.

C.T Stork (1836 – 1893) was de initiatiefnemer voor het opzetten van een onderneming, aanvankelijk nog gericht op onderhoud van de weef- en spinmachines, maar al vrij snel ook voor onderhoud van de stoommachines. Stork was zelf begonnen als textielondernemer, maar had de visie in te zien dat de productieverliezen door uitvallende machines, ruimschoots verbeterd konden worden door tijdig en vakkundig onderhoud. Hij was een innovator van de eerste orde.

Niet alleen begon hij al in 1868 met de bouw van een fabriek voor de fabricage van stoommachines, hij koppelde er meteen ook een volledig opleidingsinstituut aan vast dat niet alleen een opleiding aanbood voor het bedienen en onderhouden van de weef- en spinmachines, maar ook, al vooruitlopend op de ingebruikname van de machinefabriek, een technische opleidingsschool. Die school was er eerder dan de fabriek zelf. De hieruit voortgekomen Wilhelminaschool zou tot ver in de twintigste eeuw een onderwijsinstituut van hoge reputatie blijven met een volledige MTS opleiding. Tegelijkertijd stuurde Stork niet alleen zijn zonen, maar ook talentvolle leerlingen naar de technische instituten in Engeland om getraind te worden in de laatste ontwikkelingen. De nieuwe technische scholen aldaar maakten een volledig nieuw soort *education* mogelijk. Niet meer klassieke talen, recht en literatuur, maar doelgerichte, goed theoretisch onderbouwde technische scholing en bedrijfsadministratie.

Vooral dit laatste trok de aandacht van de textielondernemers die zeker voor hun internationale handel meer specialistische opleiding nodig hadden. De fabrikanten stuurden hun kinderen vaak voor langere tijd naar de Engelse scholen waarmee ze bijdroegen aan het invoeren van gewoonten en een wijze van leven zoals in Engeland. Natuurlijk maakte ook de *Grand Tour*, de afsluitende reis langs de belangrijkste handels- en cultuurcentra van continentaal Europa, deel uit van de *education*. Deze generatie zou een nieuwe fase inleiden die

zowel bedrijfstechnisch als maatschappelijk tot nieuwe initiatieven zou leiden. Sport als onderdeel van het dagelijks leven was een daarvan.

8.4 Vernieuwing en vooruitgang

8.4.1 Twente

In Nederland was het niet slechts de toenemende bevolking, maar ook de bijkomende interesse van Koning Willem I om, na het wegvallen van het Belgische industriegebied in Wallonië, dat qua modernisering al op gelijke voet met Engeland stond, in Nederland een kern voor industrialisatie op te bouwen. Een vooraanstaande plaats werd daarbij toegekend aan de textielindustrie die ook in Engeland een belangrijke plaats in de vernieuwingen had ingenomen. Mede op advies van de Engelsman Thomas Ainsworth, werd Twente aangewezen als kern voor het opbouwen van een moderne textielindustrie. Willem I zag daarbij tevens een gelegenheid voor de export van de producten naar Nederlands Indië waar Zwitserse, Duitse en Engelse leveranciers – met kwalitatief betere producten – de markt beheersten. Zij waren daar onderhevig aan 25% invoerrechten terwijl voor Nederlandse producten 12.5% werd geheven. Voor de coördinatie van deze handel werd de Nederlandse Handel Maatschappij (NHM), opgericht die in Nijverdal een vestiging kreeg in een nieuw ingerichte fabriek.

In dezelfde periode ontstond er, ook door de bevolkingsgroei, een toenemende binnenlandse vraag. Niet alleen nam de bevolking toe, ook ontstond er een andere houding ten opzichte van het gebruik van kleding. Tot vroeg in de 19^e eeuw dienden de huishoudelijke en beroepsmatige producten als kleding en gereedschappen, voor het gehele leven. Voor het grootste deel van de landelijke bevolking gold doelmatigheid en lange levensduur als enige norm. Met de toenemende urbanisatie als gevolg van de industrialisatie, kwam in groeiende mate de gewone bevolking in aanraking met levensvormen van een meer stedelijk karakter. Verschillen in vooral kleding, maar ook in wijze van leven, zoals een duidelijk andere manier van omgaan met vrije tijd, waren zichtbaar aanwezig. Zo ontstond een grotere bekendheid met een andere, meer stadse levensstijl. Al kon men daaraan niet deelnemen, het feit dat men daarvan op de hoogte raakte, legde de eerste fundamenteën voor een latere vraag.

De hier eerder vermelde ondersteuning die Willem I aan de nieuwe Twentse industrie verleende, bestond onder andere in de vorm van prijsgaranties binnen de Nederlandse Handel Maatschappij (NHM). Dit leidde tot weinig interesse voor investeringen voor vernieuwingen met het gevolg dat de kwaliteit achterbleef. De industrieel C.T. Stork, inmiddels lid van de Eerste Kamer geworden, voerde een regelmatige correspondentie met de (Zwollenaar) Thorbecke, die hij persoonlijk goed kende. Hij wees Thorbecke er op dat fiscale ondersteuning

innovatie in de weg stond en spoorde hem aan die vorm van subsidie te beëindigen.⁷⁰ Korte tijd later zou blijken dat de opheffing van die maatregelen inderdaad tot een forse vooruitgang in vernieuwing van productiewijze zou leiden.

Twee andere factoren zouden nog in grote mate bijdragen aan een grondige modernisering en uitbreiding van de Twentse textielindustrie. In 1861 brak de Amerikaanse burgeroorlog uit die vier jaren zou duren en de aanvoer van katoen ernstig zou belemmeren. De voorraad in Twente was echter dusdanig groot, dat men ruim kon doorproduceren. Met name bestemd voor uitvoer naar Engeland, waar het katoentekort de textielproductie meer dan halveerde, terwijl de vraag juist toenam.

Een andere factor, die aanvankelijk het voortbestaan van de Twentse textielindustrie leek te bedreigen, was de grote stadsbrand in Enschede van 1862 waarbij de stad en het merendeel van de fabrieken volledig afbrandde. Dit zou echter juist blijken de laatste stoot te geven aan een volledige vernieuwing en meteen ook uitbreiding van de fabrieken. Binnen een jaar draaide de gehele industrie met een volledig nieuw machinepark in nieuwe gebouwen. Vanaf dat moment zou een periode van bijna honderd jaar aanbreken van groei en verbeterende resultaten.

8.4.2 De IJsselstreek

De ontwikkelingen in het industriegebied Twente verschilden in meer dan een opzicht met die van de IJsselsteden. Deze laatste beschikten met hun ligging aan het open water van de IJssel over een goedkope aan- en afvoermogelijkheid van grondstoffen en gereed product. Zelfs na de aanleg van verharde wegen vanuit het IJsselgebied naar Twente, waarmee na 1834 een aanvang werd gemaakt, bleven de transportkosten van de ruwe grondstoffen naar Oostelijk Overijssel, een niet geringe post op de handelsprijzen. Nog in 1845 gold op de Overijsselse wegen een beperking van vracht tot 500 pond.⁷¹ De gunstige ligging aan de IJssel van de voornaamste steden Deventer, Zwolle en Kampen, had mede tot gevolg dat bulkgoederen, als kolen en erts, maar ook graan en meel gemakkelijker als grondstoffen beschikbaar kwamen. Ze zouden een eigen karakter geven aan het ontstaan van industriële bedrijvigheid in de IJsselsteden. Hoewel ook hier industriële textielfabricage plaats vond, kreeg dit nooit het massale karakter zoals in Twente.

Naar herkomst verschildte de bevolking van het IJsselgebied ook van die in het oosten van de provincie. De rijke grond in de IJsseldelta leverde aanzienlijk meer en betere agrarische producten dan de arme heidegrond in Twente. Tot in de twintigste eeuw werd daar de grond

⁷⁰ J.en C.F Stork. *C.T.Stork in zijn leven geschetst.1820 -1895.* (Hengelo) jubileumboek 1918. pag. 40-46

⁷¹ *Twentsche Courant* 11 januari 1845.

verrijkt door de mest uit de potstallen op het land te brengen. Zolang er nog geen vaarverbinding was tussen de grote rivieren en Twente, bleef een bulkproduct als kunstmest via wegtransport te duur voor grootschalige toepassing. Er werd hoofdzakelijk rogge verbouwd, nadat de vlasproductie door het invoeren van katoen niet meer lonend was. In het IJsselgebied werd onder andere tarwe ingevoerd uit het Oostzeegebied in voldoende mate om buiten lokale consumptie ook een aparte maalindustrie te kunnen grondvesten. Deze maalindustrie kende een grote veelzijdigheid door de verwerking van onder meer ook zaden voor olieproductie. Uit deze veelzijdigheid van producten zou later het internationaal chemisch concern van Noury & van der Lande ontstaan.

Ook qua instelling was de agrarische bevolking daar van een andere geaardheid. Boeren hadden gemiddeld een groter bedrijf en veeteelt beperkte zich niet tot wat voor familiegebruik diende, maar had een duidelijker commerciële ondergrond. Veel boeren waren zogenaamde *wortelboeren*. Als 'grootburger' waren zij in de stad gevestigd waar zij de bedrijfsvoering pleegden, maar de bewerking van het land bleef buiten de muren.⁷² Boeren behielden daarmee een deels stedelijke mentaliteit.

Er valt enig ook verschil in internationale oriëntering waar te nemen tussen Twente en de IJsselsteden. Voor het aan- en afvoeren van grondstoffen en gereed product, hadden de IJsselsteden door hun ligging aan open water, een voor de hand liggend contact met Engeland en Schotland. In de vroege negentiende eeuw betrof dit nog hoofdzakelijk wol en katoen, maar enige decennia later, na de invoering van door stoomkracht aangedreven machines, vooral steenkool en ijzererts. Dit maakte de contacten met vooral Lancashire, waar stoomkracht al vroeg in de negentiende eeuw zijn toepassing had gevonden, vrij intensief. Engelse specialisten in machinale productie vestigden zich vooral in de omgeving van Deventer en brachten hun kinderen mee die daar naar school gingen. Deze op hun beurt, introduceerden hun gebruikelijke sporten – vooral cricket – bij hun Nederlandse medescholieren.

Voor Twente zou dit pas later in de negentende eeuw plaatsvinden. Duitsland was het normale achterland voor zakelijke en industriële verbindingen. De herkomst van vele, later vooraanstaande Twentse ondernemersfamilies is dan ook over de grens in – toen nog – Pruisen te plaatsen. Toen steenkool nodig werd voor de stoommachines, was het voordeliger die te betrekken over de weg, en al vrij snel via de spoorweg uit Ibbenbüren of het Ruhrgebied, dan uit Engeland via de IJssel en verder per as naar Twente. Pas de aanleg van het Overijssels kanaal Zwolle – Almelo en het verharden van de Oostwaarts gerichte weg vanuit Zwolle, zou dit veranderen. Maar voor

⁷² C.M.Hoogenstijn, *Van rosmolen tot chemische specialiteiten* (Deventer 1998) p. 37

steenkol zou Duitsland toch de hoofdleverancier blijven. Overigens was ook voor de fabrikanten in Twente, Engeland toch de voornaamste keuze voor de opleiding van de nieuwe generatie. Nederland zou pas in 1905 de eerste 'Technische Hogeschool' in Delft krijgen.

8.4.3 Verschillen tussen Oost en West Overijssel

Een ander verschil dat te maken had met een verschil in mentaliteit tussen de IJsselstreek en Oostelijk Overijssel, was het feit dat de IJsselsteden van oorsprong middeleeuwse vestingen waren, en het begrip 'binnen' en 'buiten' de stad(muren) een aparte betekenis hield in aanzien en rechten. Hun herkomst als Hanzestad bovendien, gaf hun een historie van internationale handel, waaronder het exclusieve stapelrecht en het recht op muntslag. Dit alles bijeen gaf deze steden vanuit de historie een natuurlijke aanleg voor bestuur. Niet over het hoofd te zien valt evenmin, dat zowel Deventer als Zwolle een herkomst hadden die aan het onderwijs een hoge plaats toekende. De beweging van de Moderne Devotie van Geert Grote en Thomas à Kempis uit de veertiende eeuw, met de daaraan verbonden onderwijsvernieuwing, drukte langdurig een stempel op de ontwikkeling van de bevolking. Het klooster Windesheim – nog heden de naam van een instituut voor hoger onderwijs – nam daarin een voorname plaats. De aanwezigheid van talloze historische kerken en kloosters wijst op een blijvende indruk van een indrukwekkend historisch verleden.

De Twentse textielfabricage had haar herkomst voornamelijk in de huisindustrie van de agrarische omgeving, waar al sedert eeuwen in het winterseizoen vlas en wol werden gesponnen en geweven. In de negentiende eeuw vonden daarin veranderingen plaats op een zelfde wijze als in Engeland was geschied, namelijk door instelling van het *putting out* systeem. Ondernemers die de materialen, waaronder vaak ook de productiemiddelen, aandroegen om zelf het gereede product te vermarkten. De benodigde financiering werd meestal eveneens door hen verstrekt hetgeen de boerenbevolking sterk afhankelijk maakte van de kapitaalverstrekkers. Voorzover de boeren al over contant geld konden beschikken, leenden zij dit tegen een vrij lage rente weer uit aan de *fabrikeurs* die op deze wijze goedkoop kapitaal konden verwerven.

De bevolkingstoename vanaf de negentiende eeuw deed de vraag naar vooral kleding, dermate toenemen dat de hoofdzakelijk seizoenmatige productie niet meer toereikend was. Met het beschikbaar komen van de stoommachine kwam gelegenheid om de productie naar Engels model te concentreren in fabrieken. In dezelfde periode nam de efficiëntie in de landbouw zodanig toe, dat een arbeidsoverschot ontstond. Het ook in Overijssel overheersende *primo genitur* droeg verder bij in het ontstaan van het vrije arbeidspotentieel. Een opvallende consequentie van de wijze waarop de vererving in Twente plaatsvond was, dat indien een erf door een vrouw als oudste

afstammeling werd geërfd, haar man bij een huwelijk bij haar introk en ook de naam van haar (erf) aannam.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw bleken de ontwikkelingen in Twente en de IJsselstreek nog meer van elkaar te gaan verschillen. De textielindustrie van Twente onderging een dermate snelle vooruitgang dat zij de motor werd voor nieuw opkomende industrieën. Aanvankelijk bleef dat beperkt tot een bedrijf als C.T. Stork zoals hierboven al vermeld. Maar al vroeg in de twintigste eeuw begonnen ook elektrotechnische bedrijven als Hazemeyer en Heemaf zich toe te leggen op de productie van elektromotoren en elektrische centrales. Hengelo werd een typische stad van metaal- en elektrotechnische industrie. In de twintigste eeuw zou dit nog verder uitbreiden toen de Koninklijke Zoutindustrie zich in Hengelo vestigde en zich ontwikkelde tot een industrie van chemische producten. De omgeving van Enschede bleef het voornaamste centrum van de textielindustrie. Daarmee werd Twente het industrieel centrum voor textiel en machinebouw in Overijssel. Later, in 1961, zou de vestiging van een technische universiteit dit nogmaals bevestigen. De aanwezigheid van de vliegbasis Twente was een andere factor die de nadruk legde op de technisch industriële gerichtheid van de streek. De aanleg van een nieuwe vierbaans autoweg doorlopend naar geheel centraal Europa, maakte de ontsluiting van Twente als ondernemend centrum compleet.

Vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw, begon de geleidelijke ontmanteling van bijna de gehele industriële aanwezigheid. De textielindustrie kon de concurrentie met vooral de goedkope producten uit het verre Oosten niet meer aan en het ene na het andere bedrijf sloot de deuren. Niet veel later geschiedde het zelfde met de elektro- en metaalindustrie. De voornaamste technische bedrijven Heemaf, Hazemeyer, moesten geleidelijk de productie stopzetten. Stork moest de productie van de grote machinebouw als scheepsdieselmotoren en turbines beëindigen en zich tot enkele specialistische onderdelen beperken.

De Hollandse Signaal Apparaten Fabriek, (HSA), die voornamelijk elektronische apparatuur voor defensie vervaardigde, kon na overname door een Frans bedrijf, slechts op beperkte schaal overleven. Alleen de Koninklijke Zout Industrie groeide door meerdere fusies en overnames uit, tot het internationaal concern in onder andere chemische producten en kunstvezels: AKZO-Nobel.

In de IJsselstreek hadden tijdens de industrialisatieperiode geen vergelijkbare ontwikkelingen plaatsgevonden, althans niet in een dergelijke omvang. De textielindustrie bleef tot aan de jaren zestig op beperkte schaal mee ontwikkelen in gespecialiseerde producten als textiel (hout)blokdrukken bij Ankersmit. Er ontstonden wel metaalbedrijven als Thomassen en Drijver, maar de tomeloze dynamiek die in de eerste helft van de twintigste eeuw Twente kenmerkte als industrieel centrum, ontbrak. Er was één uitzondering: Noury van der

Lande. Van maalbedrijf van granen en zaden in de vroege jaren van de negentiende eeuw, ontwikkelde dit zich tot een internationaal chemisch concern. Al in 1913 stond het bedrijf als nummer 18 op de lijst van grootste bedrijven in Nederland, slechts één plaats lager dan Philips. Vanaf de tweede generatie werd het bedrijf ook bestuurd door universitair opgeleide functionarissen. De vertakkingen van de zeer uitgebreide familie verbonden zich met de voornaamste families in bestuur- handel en industrie van geheel Nederland. De Twentse industriege-slachten bleven in hun familierelaties voornamelijk binnen Oost Nederland.

Een en ander heeft er toe geleid, dat Zwolle met zijn vestiging van het provinciehuis, vooral een centrum van bestuur werd, terwijl ondernemend Twente een hergeboorte beleefde met de vestiging van nieuwe medische centra, en zoals gezegd, een Technische Universiteit die vanaf het begin samenwerking zocht met het bedrijfsleven.

9.0 Golf, herkomst en verspreiding

9.1 Herkomst

Golf heeft een zeer oude geschiedenis die echter voor een groot deel moeilijk achterhaalbaar is. Alleen al doordat het woord in de historische documenten op velerlei wijze werd gespeld - goff, golfe, colf, gouff, kolf - valt niet goed meer na te gaan of het spel dat in de oude bronnen aldus vermeld wordt, overeenkomt met dat wat nu als geregementeerde sport wordt beleefd.

Een voor historici vooral storende factor is de verwarring die in documenten en literatuur bestaat over een plaatselijk in Nederland voorkomend spel 'kolf' of 'kolven', met het andere spel dat als colf – 'het spel metten colve' - in oud Nederlandse bronnen voorkomt.⁷³ Deze verwarring werd ondersteund door een groot aantal schilderijen van bekende zeventiende meesters als onder andere Aart van der Neer en vooral Hendrick Avercamp uit Kampen. Hun schilderijen zijn over de gehele (golf)wereld bekend. Op deze schilderijen zijn spelers te zien die op schaatsen met een stok een bal (of schijf ?) voortsloegen. Men kon veronderstellen dat het een sport was die in een ander jaargetijde op het land gespeeld werd.

9.1.1 Mythe

Nog steeds waart in de golfwereld een apocrief verhaal rond, door amateur historicus Steven van Hengel (1925 - 1985) in de wereld gebracht. Een golfwedstrijd zou sedert de tweede kerstdag van het jaar 1297 jaarlijks gehouden zijn in de omgeving van het slot Kronenburg, de veste van Gerard van Velzen. Hij werd beschouwd als

⁷³ Steven van Hengel. *Early golf*. (Zutphen 1982) p.14

de moordenaar van Floris V. De 'golfwedstrijd' diende als herinnering aan de wraak van de boeren, waarbij van Velzen voor zijn slot Kroonenburg, werd omgebracht. De authenticiteit is reeds lang afgewezen, o.a. door historisch onderzoek van A.J. Brongers. Deze stelde vast dat het een anekdote was van een onderwijzer uit de omgeving van Loenen aan de Vecht waaraan elke historische ondergrond ontbrak.⁷⁴ Van Hengel wordt overigens voor zijn overige werk als een internationaal gerespecteerd golfhistoricus erkend. Hij heeft in Nederland en België baanbrekend historisch onderzoek gepleegd, waarbij in authentieke documenten kwam vast te staan dat 'colf' overal in de Lage Landen werd gespeeld. Al in de vijftiende eeuw wordt 'colf' meerdere malen in documenten vermeld, waaronder ook in een getijdenboek uit 1450.⁷⁵

9.2 Reglementering

Algemeen wordt nu echter 1744 aangehouden als oorsprong van het spel zoals het nu gespeeld wordt. In dat jaar werd een open wedstrijd georganiseerd in Leith aan de oostkust van Schotland, met een niet onaanzienlijke prijs voor de winnaar: *The Silver Club*, ter beschikking gesteld door de stad Edinburgh. Dat maakte het nodig een reglement op te stellen waarmee de deelnemers volgens dezelfde regels hun scores konden bepalen.

Deze dertien regels vormen nog steeds de basis van het spel zoals het nu overal ter wereld wordt gespeeld. Hiermee werd voor het eerst schriftelijk vastgelegd hoe golf zich onderscheidde van een aantal andere stok-en balspelen en op welke wijze een winnende score kon worden bepaald binnen een groep. Van oudsher was het een spel van 'man tegen man' ofwel in de termen van de sport *matchplay*. Het werd gespeeld met slechts enkele stokken die elk een specifiek doel dienden. Er was nog geen sprake van een aangelegde baan. Men speelde op de *links*, landstroken langs de kust die in algemeen gebruik waren.⁷⁶ Het bleken van katoen of linnen vond er plaats en het drogen van de netten van de vissers. Schapen en veel konijnen behoorden verder tot de verdere gebruikers van het gebied. Zij zorgden tevens voor het kort houden van het gras. Golfers maakten op bepaalde afstanden een kuiltje in de grond, de hole, waarin de bal terecht diende te komen. Wie met de minste slagen zijn bal in de hole

⁷⁴ A.Brongers.Begon golf in 1297 wel in Loenen? In:*Golfjournaal* nr. 10 (dec.2002) p.48-49

⁷⁵ Getijdenboek van de Hertogin van Bourgondie-Vlaanderen. Gevonden door de hoogleraar sportgeschiedenis aan de Universiteit van Aken H.Gillmeister,. In: *100 Jahre Golf in Deutschland*. (Oberhaching.2007) p.40

⁷⁶ 'Links' wordt in publicaties ten onrechte gebruikt voor een willekeurige golfbaan. 'Links' waren alleen de stroken land langs de Oostkust van Schotland en dankten hun naam aan het oud Saksische woord 'hlinc', dat: 'grens van water en land', een landrug aan zee bijvoorbeeld, aangeeft.

speelde won de hole. Wie de meeste gewonnen holes had, won de wedstrijd.

In tegenstelling tot wat men lang heeft gedacht, was golf aldaar een winterspel. In de zomer waren de links in beslag genomen voor die hiervoor vermelde werkzaamheden. Daarnaast, was het bepaald geen spel waaraan iedereen kon deelnemen, eenvoudigweg omdat de kosten van de materialen zeer hoog waren.

Een apart verschijnsel dat bijna uitgestorven is en alleen in oude, veelal exclusieve clubs is behouden, was de *caddie*⁷⁷. Het hulpje dat de stokken droeg en behoorde te zien waar de bal heen vloog. Vaak nog geholpen met een '*forecaddie*', een tweede caddie die ver vooruit stond en diende te zien waar de bal terecht was gekomen. Tot op heden spelen in elk geval alle beroepsgolfers met een caddie al is diens functie van een volledig andere aard. Zij zijn de technische assistenten die niet alleen de tas dragen, maar voortdurend in het overleg betrokken worden voor wat betreft de strategie van de volgende slag. Tot de jaren 50 van de twintigste eeuw, was de caddie niet veel meer dan alleen de *bagman*, de man die de tas met stokken droeg. Er zijn nog enkele golf clubs in Nederland waar een caddie beschikbaar is. Maar ook hier zijn ze eerder een technische assistent, dan de knecht die ze in het verleden waren.

Van golf clubs was tot het midden van de achttiende eeuw nog geen sprake.⁷⁸ Golf werd min of meer ad hoc gespeeld op algemeen beschikbare grond, voornamelijk door leden van de upper classes of door de *professionals*. Toen, na de invoering van de rubber golfbal, golf meer algemeen werd, ontstonden *societies*, gezelschappen die golf als liefhebberij hadden en op de inmiddels aangelegde golfbanen speelden. De golfbanen zelf waren eigendom van een golf club waarvan leden de eigenaar waren. Het lidmaatschap was onderworpen aan een vaak strikte ballotage.

9.2.1 Ballotage

Deze ballotage hield niet alleen in dat slechts *our kind of people*, in de zin van 'uit overeenkomende sociale stand', werden toegelaten, maar ook ten aanzien van raciale herkomst. Dit betrof zich vooral op Joodse golfers. Tot de jaren van de Tweede Wereldoorlog heerste een bijna algemene afwijzing van Joodse kandidaat-leden van een golf

⁷⁷ Als herkomst van het woord *caddie*, wordt vaak het Franse woord *cadet* gegeven, vanwege het feit dat Mary Stuart – Queen of Scots – uit het Franse hof waar ze had verbleven, deze jongens had meegenomen. Mary speelde golf. D. Hamilton wijst er echter op dat in Edinburgh het woord *cawdie* of *cadie* werd gebruikt voor *errand or messenger boys* die rond de taveernes hingen om diensten te verlenen. Zie hiervoor D. Hamilton. *Golf, Scotland's Game*. (Dalliefour 1998) p. 94 - 95

⁷⁸ 'Golf club' en 'golfclub' worden beide gebruikt. Een 'golf club' is de sociëteit of vereniging voor golfers. Een 'golfclub' is de stok waarmee de bal wordt voortgeslagen.

club. Zodanig zelfs, dat er exclusief Joodse golfclubs ontstonden en tot op de dag van vandaag nóg voorkomen. G. Cousins vermeldt als een van de redenen: 'Another reason was that Jewish golfers had a different look on life and (...) *modest drinking habits*.(sic. mijn curs.) De exploitatie van een golf club was sterk afhankelijk van de winst die de bar maakte en dit gaf een extra reden Joodse aspirant leden met grote reserve te behandelen.⁷⁹

9.3 Organisatie en verspreiding

Meerdere historici zijn van mening dat veel van de vroege golf clubs ontstaan zouden zijn uit loges van de *Vrijmetselaars*. D. Hamilton en vooral D. Stirk besteden er in hun studie uitgebreid aandacht aan en zeker Stirks betoog houdt enige overtuiging in. Het onderwerp zelf zal deel uit moeten maken van apart onderzoek want loges die golf als hoofdactiviteit namen en zichzelf omvormden tot golf club, vernietigden alle voorgaande *minutes of meeting*.⁸⁰

Buiten de clubs, ontstond in de eerste decennia van de twintigste eeuw, een uitgebreid netwerk van *societies*, meer actieve gezelschappen die op velerlei wijze, waaronder golf, bezig konden zijn. Leden van golfsocieties waren geen lid van een club, maar gebruikten de faciliteiten van bestaande clubs. Met het toenemen van de welvaart in de late Victoriaanse periode, maar meer nog in de periode tot aan de Eerste Wereldoorlog, ontstonden er zogenaamde *artisans societies* die ook golf tot hun vrijetijdsbesteding rekenden. Aanvankelijk in de rurale gebieden waar ze voor hun werkzaamheden in aanraking kwamen met de *landed gentry*, maar geleidelijk ook naar de *suburbs* van de grote steden. Ze beschouwden golf als een teken van opklimmen op de maatschappelijke ladder.⁸¹

Societies stonden aan het begin van de stichting van golf clubs in de jaren tussen 1750 en 1920. De oudste tien golfgezelschappen, hadden alle de titel *society*, maar kwamen overeen met de hier eerder gegeven omschrijving in de zin dat zij in eerste instantie een *gezelschap* vormden en in tweede instantie zich met golf ophielden. Toen geleidelijk golf de overwegende activiteit werd, veranderden zij hun titel in 'golf club'. Deze vroege societies bezaten geen eigen onderkomen maar: 'they wine and dined and discussed the game (...) and what wagers should be made[...] which took place at a local tavern'.⁸²

Er valt daarbij een verschil te noteren tussen golf in Engeland en Schotland. In Schotland was golf van oudsher een bezigheid op terrein

⁷⁹ Geoffrey Cousins. *Golf in Britain. A social history from the beginnings to the present day* (London 1975) p.140

⁸⁰ D. Hamilton. *Golf Scotlands Game* (Kilmacolm 1998) passim. D. Stirk *Golf History and Tradition* (Ludlow 1998) passim.

⁸¹ G. Cousins 'The new artisan golfer'. In: *Golf in Britain* (London, 1975) P. 127

⁸² D. Stirk *Golf history and tradition* (Ludlow 1998) p.36

dat in bezit was van de lokale gemeenschap. Er werd dan ook geen vergoeding gevraagd voor het gebruik.⁸³ Golfaccommodaties die later in het binnenland werden aangelegd, hadden veel minder het exclusieve karakter zoals in Engeland. Niet zelden bestonden zij als *municipal course*: een openbare gelegenheid waarvoor nauwelijks toegang werd geheven, anders dan in Engeland, waar voor het gebruik van een golfgelegenheid door derden, een vergoeding werd gevraagd.

Spoorwegmaatschappijen boden de mogelijkheid een weekend door te brengen op de Schotse golfbanen waarvan ruim gebruik werd gemaakt. Enkele spoorwegmaatschappijen legden zelf golfbanen aan op het gebied langs de spoorbaan. In Engeland echter was het merendeel van de golfbanen eigendom van een 'Golf & Country Club'. Societies waren daar onder voorwaarden – de etiquette vooral – welkom, maar de beschikbaarheid van de clubhuisfaciliteiten bleef dan vaak beperkt tot de kleedruimte. De aard van golf, circa drie uren of meer in de buitenlucht doorbrengen onder soms minder gunstige weersomstandigheden, maakte dat noodzakelijk. De clubruimte met bar en restaurant, bleef meestal het exclusieve domein van de leden.

In Overijssel had een *sociëteit* een andere geaardheid. Waar in Engelse begrippen een 'society' een gezelschap was, was in Nederland en Overijssel, de *sociëteit* een ontmoetingsplaats voor leden met min of meer gelijke interesse of belangen. Binnen een *sociëteit* ontstonden wel aparte 'clubs' die in hun samenkomsten meer overeenkomst vertoonden met die van studentenclubs.⁸⁴ Tijdens hun verblijf in Engeland maakte de nieuwe generatie ondernemers kennis met de country club waar zij in het weekend vaak te gast waren. Vele van deze clubs lagen op het bezit van een van de vermogende families en boden gelegenheid voor het spelen op eigen tennisbanen en een golfbaan.

Deze mogelijkheden vulden in hun ogen twee faciliteiten die zij samenbrachten: een buitensport in een landelijke omgeving, samen met een gelegenheid elkaar in een privé sfeer te ontmoeten. Het vulde als het ware een ongerealiseerd tekort: enkele facetten uit het maatschappelijk leven van de *well to do*, zoals die in Engeland waren aangetroffen, gemodelleerd naar Nederlands/Overijsselse mogelijkheden en geïntegreerd in het sociale leven alhier. Een innovatie van het – Engelse – clubleven toegeëigend in geadapteerde vorm.

⁸³ Tot de huidige dag is de wereldberoemde golfbaan van St.Andrews in Schotland, vrij toegankelijk voor de burgers van de stad. Dwars door de eerste hole loopt een pad waar op elk moment burgers kunnen passeren. Het spel is daaraan ondergeschikt. Op zondag is de *Old Course* voor golf gesloten en vrij toegankelijk als wandelgebied.

⁸⁴ De namen van enkele dezer clubs geven dit al aan: 'De Aapclub', 'Club zonder Huuske', Club 't Schithak. Uit: B van Delden. *Enschede, de Hooge Heeren en 't Sociëteit*. (Hengelo 1990) passim.

9.4 De mondiale verspreiding van golf

9.4.1 Veranderingen beginnen in de V.S.

Het beeld van golf als een beperkte sport voor een groep geprivilegieerden, heerste in geheel continentaal Europa, terwijl in het Verenigd Koninkrijk al in de jaren zestig van de twintigste eeuw golf tot de populaire sporten behoorde met meer dan zeshonderdduizend deelnemers. In de Verenigde Staten had een vergelijkbare toename plaatsgevonden en groeide het aantal deelnemers in weinige jaren tot boven het miljoen.⁸⁵ In beide landen behoorde golf tot een algemeen patroon van deelname aan buitensporten. Dit was vooral het gevolg van de aandacht van de media, pers en TV, hetgeen op zijn beurt weer ontstond door enkele coryfeeën die grote aandacht trokken. Een ontwikkeling waarin het effect van *sport-opinion-leaders* een groot aandeel had. Tot de jaren zestig was er voor golf slechts op zeer beperkte schaal ruimte in de sportrubrieken van de grote dagbladen en het duurde geruime tijd voordat een krant een speciale verslaggever had voor golf. Sporthelden werden vooral in de V.S. door de daar heersende commerciële TV als *money-generators* ontdekt, waar zij via TV *commercials* tot promotors van producten werden gemaakt. Het publiek volgde deze 'opinion leaders' daarna in hun gewoonten en voorkeuren waarmee het proces als door Rogers wordt beschreven in *Diffusion of Innovations*, hier eerder aangehaald als het proces van toe-eigening, zijn loop nam: bekend worden met de faciliteit, aanpassing aan eigen wensen en gewoonten die vervolgens tot deelname leidt. 'Deelname' in dit geval te begrijpen als zowel actief op nieuw aangelegde golfbanen, als passief als toeschouwer.

Omdat zeer veel van wat zich tijdens die periode in de V.S. ontwikkelde later zijn weg naar Europa zou vinden, volgt hier een blik op het proces in de V.S. dat in Europa de sport voor altijd een geheel ander beeld zou geven en ook een andere plaats in de maatschappij.

9.5 Integratie door commercialisatie

Het was de Amerikaan Mike McCormack die daarin een grote rol speelde. Hij stelde vast dat sportidolen, amateurs zowel als professionals, een grote publiciteitswaarde hadden die kon worden aangewend als commerciële motivatie voor sponsors. Het stoorde hem dat amateur sporters volle stadions trokken, maar alleen de exploitanten daar financieel beter van werden. Professionals deelden niet, of in elk geval niet in verhouding, in de winsten die door hun optreden werden gemaakt. De TV speelde hierin een hoofdrol. TV verslagen leidden tot een *self generating process*: een verschijnsel als een populaire sport trekt veel publieke aandacht, wordt daardoor

⁸⁵ Bron: European Golf Association : *Golf Statistics by Country*. 2006

interessant als onderwerp voor *commercials*, waardoor de publieke aandacht weer wordt vergroot en de publiciteitswaarde weer toeneemt, en zo voort.

In de V.S. gebeurde dit in de jaren zestig met golf. Golf trok tot dan toe nauwelijks aandacht op de TV. De aard van deze sport bracht dit ook mee. Een veld van ongeveer honderd deelnemers verspreid over een ruimte van zestig tot zeventig hectare, laat zich niet zo eenvoudig tot een TV verslag maken als bijvoorbeeld een tenniswedstrijd. Het standaard toernooi besloeg vier dagen en nam per dag soms meer dan tien uren in beslag. De topfiguren waren bovendien niet van een karakter dat massaal aandacht zou trekken. Als TV onderwerp dus niet aantrekkelijk, alleen al door de extreem hoge kosten die een televisieverslag mee zou brengen.⁸⁶ Hierbij dient opgemerkt te worden dat in de V.S. het voornaamste doel van een televisie maatschappij is, om als onderneming een goed financieel resultaat te behalen. Dit laatste bracht weer mee dat het verloop van wedstrijden beïnvloed werd om ruimte te creëren voor reclameboodschappen. In tennis werd bijvoorbeeld de *one minute rule* ingevoerd, waarbij na twee games een minuut rust werd ingelast. Die tijd kon dan besteed worden voor reclameboodschappen. Spelregels van een sport werden aangepast voor een lucratievere commerciële aantrekkelijkheid van de TV presentatie.⁸⁷

In de jaren zestig verscheen in de golfwereld een figuur die door zijn verschijning en optreden, zichzelf ongewild tot idool maakte van een grote groep volgers: Arnold Palmer, de typische *All American Boy*. Van eenvoudige huize, ongepolijst in zijn houding en zijn spelopvatting en daarmee het symbool van "met hard werken kun je alles bereiken". Hij werd door McCormack als een ideale TV *personality* ontdekt en zou de eerste worden van ontelbaar vele sportidolen die via McCormacks bureau IMG tot grote rijkdom zouden komen.⁸⁸ Dit zou de doorbraak worden voor golf als TV-genieke sport en daarmee zijn latere verspreiding ook buiten de V.S.

In Nederland echter, zou de verspreiding van golf van een geheel andere factor afhankelijk blijken: maatschappelijke veranderingen die het wegvallen van standsverschillen bewerkstelligden. Daarbinnen kwamen sporten die voorheen als elitair werden beschouwd, binnen meer algemeen bereik.

⁸⁶ Een hedendaags TV verslag van een belangrijke wedstrijd omvat 40 – 60 TV camera's, sommige op posities van soms 15 m. hoogte.

⁸⁷ Zie hiervoor J, Wilson: Sport. In : F. Inklaar, *Kijken naar Amerika* (Open Universiteit 2000) deel 2 p.211

⁸⁸ Palmer en McCormack hebben nooit een geschreven contract gehad.

10.0 Oprichting van golf clubs in Overijssel

10.1 Golf en landbezit

Een eerste voorwaarde voor het oprichten van een golf club is in de beschikbaarheid van minimaal vijftientig tot dertig hectare land. In de huidige tijd, nu vrij in te richten land nauwelijks meer tot de mogelijkheden behoort, is dit een voornaam beletsel voor de aanleg van een golfbaan. In het begin van de twintigste eeuw was de situatie geheel anders.

In de jaren twintig, toen de eerste initiatieven werden genomen voor de aanleg van een golfbaan in Overijssel, beschikten de meeste fabrikanten inmiddels over aanzienlijke percelen landbezit die zij hadden verworven na de opheffing van de marken bij de markenwet van 1886. Halverwege de negentiende eeuw, was nog ruim 60 000 hectare ofwel vijftig procent van alle woeste gronden van Twente, in beheer bij de marken.⁸⁹

In West Overijssel kwamen vrijkomende gebieden vrijwel geheel in handen van de oude adel, leden van de *ridderschap* - het provinciaal bestuursorgaan - die hun *havezaten*⁹⁰ hiermee konden uitbreiden. De verdeling van de markengronden geschiedde door de *markenrichters*, functionarissen die in de meeste gevallen zelf tot de ridderschap behoorden.⁹¹ Dit zou mede een verschil gaan uitmaken tussen de maatschappelijke verhoudingen in de IJsselomgeving en die van Twente. In oostelijk Twente bestond die invloed van adellijke grootgrondbezitters die de grondpolitiek beheersten niet, in elk geval niet die grote mate. In Twente waren het andere kapitaalkrachtigen die ook grondbezit op grote schaal ambieerden.

Toen de woeste gronden na de wet op de markenverdelingen van 1837 werden verdeeld, slaagden de eerste textielfamilies er in grote percelen land in bezit te krijgen, ook door het uitkopen van boeren met markenrecht. De financiering moet geen probleem hebben opgeleverd. E. Storm-Smeets geeft voor de zes grootste ondernemers in 1850 een gemiddeld vermogen op van 469.000 gulden.

⁸⁹ Marke: Een begrensde gemeenschappelijk grondgebied, in gebruik door vrije *gewaarde* boeren onder gezag van een *markenrichter of boerrigter* die door de landheer was aangesteld. Het bestuur bezat een zekere democratie. De markering werd bij de markenwet van 1837 opnieuw vastgesteld waarbij veel voormalig markeland in particuliere handen kwam. Ontleend aan G. Kokhuis. *De geschiedenis van Twente*. (Hengelo 1982) passim.

⁹⁰ *Havezate*: Adellijk bezit bestaande uit grondgebied waarop een versterkt huis. Een voorwaarde voor opname in de *Ridderschap*, het historisch bestuursorgaan van Overijssel.

⁹¹ E. Storm-Smeets, De landelijke elite in negentiende-eeuw Twente. In: *Dertiende jaarboek voor Adelsgeschiedenis*. (Westervoort 2006) p.117-118.

De belasting van 40 tot 100 cent per hectare zal geen beletsel hebben gevormd.⁹²

Voor de eerste initiatieven tot het aanleggen van een golfbaan in Twente en Salland in de jaren twintig van de twintigste eeuw, was het vinden van een voor het doel geschikte plaats nog de grootste opgave. Om voor een golfbaan geschikt te zijn, diende het perceel niet al te ver van de bewoonde wereld te liggen want nog lang niet alle wegen waren verhard en het clubhuis moest natuurlijk van de moderne faciliteiten als elektriciteit en stromend water kunnen worden voorzien. Dat men zo ver mogelijk van de stad met zijn stinkende schoorstenen verwijderd wilde zijn, klinkt door een gedichtje dat F.A. Blijdenstein schreef:

*.. 't Is 't niet een soet vermaeck, in 't groen te mogen treden,
Daer ons geen roock en guelt, geen dampen van de
steden...*⁹³

In Twente trachtten de eerste initiatiefnemers in 1926 de bezitters van het oude landgoed 't Twickel, sedert eeuwen in bezit van de families van Wassenaer van Obdam, van Heeckeren en Bentinck, over te halen toestemming te verlenen voor de aanleg van een golfbaan. Binnen de bijna twee en een half duizend hectare, zo veronderstelde men, moest een mogelijkheid bestaan. Dit vond geen instemming. De afstand tussen de nieuwe ondernemers en de zeer oude adel, was nog van dien aard dat er geen overeenkomst kon gevonden worden.

E. Storms-Smeets heeft een aparte studie gewijd aan de verhoudingen tussen nieuwe grootgrondbezitters en de oude gevestigde adel zoals de heren van Almelo en het Twickel. Er blijkt weinig of geen contact geweest te zijn tussen beide groepen. Hoewel de Twentse textielbaronnen, zoals ze nog heden ten dage worden genoemd, zich door uitgebreide landaankopen en de bouw van luisterrijke buitenhuizen- en parken een aanzien verschaften vergelijkbaar met de adel, hadden zij in geen enkel opzicht de neiging die te imiteren, of, zoals in Engeland vaak het geval was, bij het overnemen van een adellijk bezit, zich ook de titel toe te eigenen. Integendeel, uit correspondentie blijkt eerder dat men niet wenste zich daarmee belachelijk te maken. Hun motivatie was voornamelijk economisch; een lange termijn investering voor industrieel gebruik of bosbouw. Wel bestond er een sterke band met landbezit dat men beschouwde als grond voor erkenning van de maatschappelijke positie.⁹⁴

⁹² ibid. p. 117-118

⁹³ ibid. p. 121

⁹⁴ F. van Heek *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder*. (Proefschrift. Leiden 1945) p.239-241

10.2 Golf, de overheid en de maatschappelijke instituties

Alvorens tot inzicht te komen over de motieven die aanleiding gaven voor de aanleg van een golfbaan/golf club, dient de invloed van de overheid met daaraan gekoppeld, die van enkele maatschappelijke instituties, voornamelijk de milieubeweging, gezien te worden.

Het steeds schaarser worden van grond door de sterke toename van grondgebruik voor woningbouw en industrie, op zichzelf weer een gevolg van de sterk toegenomen bevolking sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog, maakte invloed van de overheid noodzakelijk op het grondgebruik. Een golfbaan verlangt zoals gezegd, in eerste instantie circa vijfentwintig tot dertig hectare grond voor een negen holes faciliteit. Daarbij diende in acht genomen te worden, dat binnen afzienbare tijd een uitbreiding naar een volledige golfbaan van achttien holes te verwachten zou zijn die de omvang van het landgebruik tweemaal zo groot zou maken. Reden dus om toe te zien op het grootst mogelijk *algemene* nut van de bestemming en eventueel het algemeen belang dat betrekking zou kunnen hebben op de aanleg van een golffaciliteit. Waar een golfbaan, zeker nog in de jaren vijftig tot zeventig, beschouwd werd als slechts de interesse te wekken van een zeer beperkte maatschappelijke groep, werd een vergunning voor aanleg in die jaren slechts zelden verstrekt.

Een andere factor die remmend werkte was de invloed die uitging van de maatschappelijke groeperingen die wensten toe te zien op behoud en bescherming van natuur, zeker waar het ging om optimale beschikbaarheid voor iedereen. Zij waren van oordeel dat een golfbaan schadelijk zou zijn voor de flora en fauna, ondanks de door de overheid verlangde rapporten die aantoonde dat zorgvuldig aangelegde golfbanen eerder een bijdrage zouden leveren aan behoud en zelfs stimulatie van natuurbelangen.

Met de toename van interesse voor golf als vrijetijdsbesteding, nam het aantal aanvragen in de jaren zeventig en tachtig aanzienlijk toe. In de meeste gevallen zou de procedure uiteindelijk leiden tot een beroep op de Raad van State, de bezwaren nietig te verklaren. Dit leidde tot vertragingen van gemiddeld vijf jaren. Zelfs waar een overheidsinstantie zelf plannen ontwierp voor de aanleg van een golfbaan, kon het gebeuren dat een andere instantie die weer annuleerde.

De rijksdienst IJsselmeerpolders nam in 1973 in de planning voor de nieuwe polder Flevoland, de aanleg op van twee golfbanen. De aanleg van de eerste bij Lelystad was al gedeeltelijk voltooid, toen destijds nieuw benoemde landdrost Han Lammers, het complex in aanleg in 1979 liet vernietigen, met als motivatie dat een golfbaan het algemeen belang niet diende. Vijftien jaar later zou het plan alsnog

worden uitgevoerd.⁹⁵ Lelystad werd één van de eenenzeventig nieuwe golfbanen die in de jaren tachtig zouden worden aangelegd. Dit geeft aan hoe de houding van overheid en maatschappelijke groeperingen in die tijd was geëvolueerd.

De overheid ziet nu het belang in van het gezamenlijk bestuderen van mogelijkheden om vrijkomende landbouwgronden een nieuwe bestemming te geven in de vorm van landschapsparken waarbinnen een golfterrein kan worden gesitueerd. Als voorwaarde wordt gesteld dat het terrein algemeen toegankelijk blijft en het onderhoud geheel door de golfbaanexploitant wordt gewaarborgd.

Deze ontwikkeling sluit aan bij een nieuw verschijnsel in de golfsport dat in de V.S. overwegend aanwezig is en nu ook naar Nederland lijkt te komen: de openbare golfbaan waar geen lidmaatschap wordt gevraagd maar een ieder die over een minimum aan vaardigheid beschikt, tegen betaling kan spelen. Deze deelnemers zijn bekend geworden onder de titel 'vrije golfers'. Zij dienen wel lid te zijn van de Nederlandse Golf Federatie (NGF). Deze ontwikkeling heeft in Nederland in vrij korte tijd grote vooruitgang gemaakt en de vrije golfers maken nu circa vijftig procent van het totaal aantal leden uit van de NGF.

Het is relevant hierbij te wijzen op het publieke nut van een perceel grond in gebruik als een golffaciliteit. Gemiddeld maken per jaar vijfendertig duizend personen gebruik van een (club)golfbaan. Voor een commercieel aangelegde faciliteit kan dit aantal vijfenveertig tot vijftigduizend bedragen.⁹⁶ In Overijssel betekent dit, dat in de acht golf clubs gezamenlijk circa driehonderdduizend golfrondes per jaar worden gespeeld.⁹⁷ Een golfbaan is niet veel anders dan een park met een specifieke bestemming, aangelegd met adviezen van biologen die toezien op het goed inpassen binnen de natuurlijke structuur van de omgeving. Golfbanen blijken zich dan ook te ontwikkelen tot ware natuurreservaten met een levendige biotoop, zo is gebleken,

11.0 Motieven voor aanleg van een golfbaan

11.1 Verschillen toen en nu

In het algemeen kan worden gesteld dat er vier redenen kunnen worden onderkend die aanleiding geven tot het aanleggen van een golfbaan:

⁹⁵ Golfclub Flevoland. *Historie. Waar passie voor golf toe kan leiden.* (Lelystad 2004.)

⁹⁶ Th. Vergoossen., M van der Velde. (red) *Ontwikkeling van het aantal golfers tot 2005* (Onderzoeksrapport Katholieke Universiteit Nijmegen 2000)

⁹⁷ *Facts & More.* Onderzoek in opdracht van de NGF 2000.

- a)** het spelen van golf met vrienden en relaties als hoofdzaak, binnen de sfeer van een gelijkgericht gezelschap op een eigen perceel grond; (toen)
- b)** het inrichten van een golfbaan als exploitatie van een eigen- of anderszins beschikbaar perceel grond; (nu)
- c)** de aanleg van een golfbaan vanuit een initiatief van bedrijfsleven en/of plaatselijke overheid om buitenlandse vestigingen aantrekkelijk te maken. (nu)
- d)** de aanleg van een golfbaan en de oprichting van een golf club, om die ter algemene beschikking te stellen, zonder commerciële bedoeling. (nu)

In de motieven tot oprichting van de huidige acht golf clubs in Overijssel, zijn die verschillen aan te treffen.

11.1.1 De golfbaan voor het privé genoeg

De vroegste initiatieven in Overijssel dateren uit de jaren twintig van de twintigste eeuw. Op privé landgoederen werden enkele *holes* aangelegd om met vrienden onder elkaar golf, dat men uit Engeland of Ierland kende, te spelen. Dit begon in Overijssel nog enigszins primitief, waaruit echter meteen blijkt dat het om het spel zelf ging, nog niet zozeer om de clubfaciliteit. Dit was onder andere in 1924 het geval op het landgoed van de familie van Pallandt in Junne bij Ommen, waar door de Zwolse ondernemers Uneco Reinders en Jasper Warner, enkele holes werden aangelegd. Jampotjes dienden als hole.⁹⁸ In 1926 gebeurde het zelfde op 'Park Brabant' in Schalkhaar bij Deventer, waar de ondernemer J. van der Lande een drietal holes inrichtte. In beide gevallen werd merkwaardigerwijs wel meteen ook een Engelse professional toegevoegd voor het lesgeven.⁹⁹ Daarbij ging het echter, zoals gezegd, om nog niet meer dan de sportieve beleving van het spel zelf. Deze initiatieven zouden echter nog niet leiden tot de aanleg van een golfbaan in Overijssel. De door Warner in 1928 opgerichte 'Zwolsche Golf Club' zou in eerste instantie in Oldenbroek, Gld, zijn terrein vinden. Daaruit zou later weer in 1930 de Hattemsche Golf & Country Club ontstaan. Beide echter aan de 'verkeerde' kant van de IJssel, Gelderland dus. De Zwolsche Golf Club zou een sluimerend bestaan leiden tot 1985 waarin hij opnieuw zou worden opgericht. Het ging echter in alle gevallen om een pure privé aangelegenheid waarbij alleen eigen grond werd betrokken. Opvallend is dat alle betrokkenen van het eerste golf in Overijssel, meervoudige sportbeoefenaars waren.

⁹⁸ Jubileumboek *Hattemsche Golf & Countryclub 1930 – 2005* p.15

⁹⁹ Jubileumboek *Sallandsche Golf Club de Hoek 1934 – 1984* p.5

11.1.1.1 Jasper Warner, een veelvoudig sport-initiator in Overijssel

(Met dank aan Steven ten Veen, journalist te Zwolle, die onderzoek doet voor een biografie over Warner.)

Het is passend aan deze persoonlijkheid die aan de wieg stond van golf en vele andere sportclubs in Overijssel, een aparte paragraaf te wijden. Het feit dat hij in een expositie van het Historisch Centrum Overijssel als een der eersten vermeld staat bij het onderwerp 'Helden' spreekt in dit verband voor zich.

Jasper Warner was een gefortuneerd assuradeur en mede-eigenaar van de Onderlinge Boerenbrandwaarborgmaatschappij. Hij kocht in 1916 het landgoed Beltgraven in Oldebroek waar hij in 1924 een 9 holes golfbaan liet aanleggen aanvankelijk voor zichzelf en enige vrienden. Hij vestigde er in 1928 een golf club die hij als Zwollenaar de naam gaf: 'De Zwolsche Golf Club'. Van aanvang af werd er ook les gegeven door de professional van 'de Hilversumsche Golf Club', Douglas Monk. Omdat pas in 1929 een brug over de IJssel werd aangelegd, liep dit initiatief vast. Hij speelde intussen wel waar hij kon op banen van bevriende relaties.

Jaspers was een veelzijdig sportman. Hij nam actief deel aan meerdere sporten waaronder voetbal, roeien, schaatsen en boksen. Daar liet hij het echter niet bij, Hij meende dat sport dusdanig belangrijk was voor de maatschappij, dat hij een aantal sportclubs oprichtte of bij de oprichting betrokken was. De lijst is indrukwekkend: 1890 Zwolsche roei- en zeilvereniging, (ZRZV), 1893 Zwolsche Athletische Club (ZAC), 1898 de Hockey en Bandy bond, ¹⁰⁰ 1902 de Zwolsche Mixed Hockey Club (ZMHC), 1924 de Zwolsche Golf Club waaruit in 1930 de Hattemsche Golf & Country Club ontstond. ¹⁰¹ Hij werd in 1893 benoemd tot bestuurslid van de 'Nederlandsche Voetbal Bond' waarvan hij tot 1922, voorzitter zou blijven.

Jasper Warner was een vooraanstaand lid van de commissie die de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam organiseerde. In de sportgeschiedenis van Overijssel, en daarmee de geschiedenis van golf in Overijssel, kan zijn naam niet ontbreken.

11.1.2 De golfbaan als grondexploitatie

Grondbezit kwam in met name Twente, overwegend voor bij de welgestelde textielfamilies. Na het wegvallen van de textielindustrie in de tweede helft van de jaren zestig van de twintigste eeuw, werd het

¹⁰⁰ Bandy was een sport die het midden hield tussen voetbal en ijshockey. Het eld was smaller dan een voetbalveld, maar veel groter dan een ijshockey-rink. Het werd voornamelijk gespeeld in de Noord Europese landen.

¹⁰¹ Deze gegevens werden ontleend aan het jubileumboek van de Hattemsche Golf Club (Zwolle 2005) en *Terugblik op het ontstaan en de ontwikkeling van de Golf Club Zwolle*. (Zwolle 2005)

bezit van grote percelen grond vaak eerder een last dan een lust. Door strengere eisen die aan gebruik en onderhoud werden gesteld, waren opbrengsten uit bijvoorbeeld graan- of bosbouw, niet langer kostendekkend. De aanleg van een golfbaan gaf een mogelijkheid de grondlasten dekkend te maken. In 1983 was het de golf club 'De Koepel' in Wierden als eerste op een dergelijke wijze tot stand kwam. In 1977 werd het landgoed "de Koepel" in Wierden, door H. Kromhof in eigendom verkregen. Lonende exploitatie van het bos en heidegebied bleek moeilijk realiseerbaar. Op een suggestie van de tandarts J. van den Enk, lid van de Twentsche Golf Club bood Kromhof het terrein in 1979 aan voor de aanleg van een golfbaan. Gemeente en Provincie verleenden onder voorwaarden hun toestemming. Eén van de voorwaarden daarbij was dat het een algemeen toegankelijke baan diende te zijn. Dit leidde tot de oprichting van een golf club met een vrij lidmaatschap zonder ballotage. Een andere voorwaarde betrof maatregelen tot bescherming van de ecologische waarde van het natuurlijk milieu, waarvoor de Heidemij een plan diende op te stellen. Aan beide voorwaarden kon tot tevredenheid worden voldaan.¹⁰²

Een geheel andere weg werd gevolgd bij de aanleg van de golfbaan op het landgoed 't Sybrook. Dit had te maken met de wens van de leden van Twentsche Golf Club, de historische golfbaan in Driene bij Hengelo, uit te breiden met negen holes tot een volledige golfbaan van achttien holes. Op de bestaande locatie bleken geen reële mogelijkheden en daarom werd uitgezien naar een andere gelegenheid.

De heer Juuk Scholten, telg van een van de oude textielfamilies en lid van de Twentsche Golf Club, stelde voor om op twee landgoederen, ooit behorende tot het jachtgebied van de familie Scholten namelijk 't Sybrook' en 't Witte Huis', de nieuwe golfbaan aan te leggen. In de traditie van de oude textielfamilies verbond hij er echter de voorwaarde aan dat de nieuwe golfbaan commercieel geëxploiteerd zou worden. Dit voorstel werd door een grote meerderheid der leden van de Twentsche Golf Club van de hand gewezen als volkomen strijdig met de tradities van de club.

Partijen gingen daarop uit elkaar en de nieuwe zevenentwintig holes golfbaan werd een commerciële golfgelegenheid, aangelegd als exploitatie van een overigens niet meer rendabel familiebezit.^{103 104}

¹⁰⁵

¹⁰² A.Wijnstra (red) *Golfclub de Koepel* (Enschede 1993) p.9

¹⁰³ Maggie Dobson, Nico Wind (red) *10 jaar Golf & Country Club 't Sybrook* (Enschede 2002) passim.

¹⁰⁴ W.Sytsema (red.) *Een Twentsche Golf Symfonie* (Almelo 2001) p.143

¹⁰⁵ Deze golfbaan is na een aantal jaren wegens onrendabele exploitatie weer verkocht.

11.1.3. De golfbaan als status object

In de jaren tachtig met zijn opvallend snelle toename van het aantal golfbanen in Nederland, kwam er ook aandacht van de zijde van regionale of plaatselijke overheden voor de aanleg van (ook) een golfbaan. De beschikking over een aansprekende sportaccommodatie, was gebleken een gunstige invloed te hebben op het imago van de stedelijke omgeving. Een sportstadion kon de bewoners van een stad of streek een extra identiteit van dynamiek geven. Economische motieven speelden daarbij zeker een rol. In het aantrekken van industrieën en bedrijven, alsook het personeel dat daarvoor nodig was, ging de status van de vestiging steeds opvallender meespreken. Een stad of streek die zichzelf enige allure wilde toedichten, diende een aansprekende sportfaciliteit te hebben. Streek-of stadsbewoners konden zich identificeren met het succes van de sportclub uit hun omgeving. Vooral de voetbalstadions kregen een steeds imposantere allure met aparte *lounges* voor de sponsors van de *businessclub*. De voorbeelden hiervan zijn dermate dagelijks nieuws dat zij geen verdere toelichting behoeven.

Ook andere, minder massale sporten als atletiek en hockey kregen goed uitgeruste stadions die met steun van regionale of plaatselijke overheden werden opgezet en ingericht. Het nieuwe FBK atletiekstadion – genoemd naar Fanny Blankers Koen – bij Hengelo dat grote internationale wedstrijden kan accommoderen, is daar een Overijssels voorbeeld van.

Een golfbaan was internationaal al een attribuut geworden dat min of meer verlangd werd bij het aantrekken van buitenlandse investeerders. Met name Japanse bedrijven verlangden in de nabijheid van hun vestiging een kwalitatief vooraanstaande golfgelegenheid. Zij zagen er niet tegenop een golfbaan te doen aanleggen of een bestaande baan over te nemen als bijkomende voorwaarde voor hun vestiging. In Schotland kwam de beroemde golfbaan van Gleneagles met vier maal achttien holes en groot hotelcomplex, compleet in handen van een Japanse industrie die zich daar vestigde. In Nederland werd in Limburg de golfbaan van Hoenshuis door de Japanse vestiging overgenomen ten behoeve van hun *expatriated* medewerkers.

In Overijssel speelde iets dergelijks zich af in Zwolle. De gemeente had in 1972 het landgoed Soeslo aangekocht voor de aanleg van een golfbaan als verhoging van de aantrekkelijkheid van Zwolle voor buitenlandse investeerders. Een opdracht voor een ontwerp was reeds verstrekt maar in de gemeenteraad werd geen meerderheid gevonden voor goedkeuring. Veertien jaar later, in 1986 waren de inzichten ten opzichte van golf dusdanig geëvolueerd, dat de gemeenteraad in meerderheid besloot dat een golflocatie bij het bestuurlijk centrum van de provincie Overijssel, wenselijk was. In een

recreatiegebied kon tot de aanleg van een vrij toegankelijke golfbaan worden overgegaan.

Een ander 'mild' geval van statusmotieven kwam voor in Enschede. De oudste sportclub van Enschede, 'Prinses Wilhelmina' (PW) van 1885, met afdelingen voor tennis, cricket, hockey en voetbal, sedert lang het domein van de voornaamste families van Enschede, zou met de uitbreiding met een golffaciliteit volledig voldoen aan de status die de club nog altijd had. Al was de textielindustrie niet meer als factor aanwezig, de vestiging van een Technische Universiteit en enkele buitenlandse bedrijven maakten een golfgelegenheid gewenst. Op het sportcomplex waar de hockey- en cricketclub al waren gevestigd, werd in 1986 een verkorte negen holes baan aangelegd en PW uitgebreid met een golf club.

11.1.4 De golfbaan-golf club voor 'populair' gebruik

De jaren tachtig zouden een geheel nieuw fenomeen zien als motivatie: het oprichten van een golfbaan/golf club in eigen beheer, zonder een motief van exploitatie of status. Niet meer bedoeld voor een beperkte selecte groep, maar met geen andere bedoeling dan een gelegenheid te scheppen voor een ieder die zich aangetrokken voelde tot het spelen van golf. Op zichzelf was een dergelijk initiatief een innovatie. Een particulier die een dergelijk project privé financierde, zonder rendement bedoelingen, zonder gedetailleerd marktonderzoek en het resultaat ter beschikking stelde voor 'liefhebbers'.

In 1985 nam de heer J. Smit, gerechtsdeurwaarder in Ommen en golfliefhebber, het besluit een terrein aan te kopen om daarop een golfbaan te laten aanleggen. Na de gebruikelijke bezwaarprocedures te hebben overwonnen, kon de baan in 1991 in gebruik worden genomen. Gerichte ledenwerving werd niet gepleegd in de overtuiging dat de aantrekkelijkheid van golf zichzelf voldoende zou aantonen voor een sluitende exploitatie.

Deze vorm van stichting van een golfgelegenheid was de eerste van deze aard in Overijssel. In andere delen van het land zouden soortelijke initiatieven worden ondernomen.

12. De verspreiding over Nederland en Overijssel

12.1 Het proces van toe-eigening door de eerste clubs

Het lijkt redelijk aan te nemen dat in de oprichtingsjaren van de eerste golf clubs in de eerste decennia van de twintigste eeuw, al een latente behoefte aanwezig was juist een activiteit als golf te entameren. De geïnteresseerden uit de jaren twintig behoorden zonder uitzondering tot de bovenklasse van de maatschappij en waren door hun relaties met Engeland vertrouwd met het fenomeen 'Club'. In

eigen land dekte het begrip sociëteit niet wat in Engeland een 'club' was. Een club was in Engeland een meer passieve aangelegenheid waarvan men lid was om gelijkgestemden te ontmoeten in een totale privé sfeer. Functionarissen uit het bankwezen, de politiek, de rechterlijke macht en vergelijkbare instellingen, hadden clubs die exclusief voor henzelf waren. Ze vormden de kern van het *old boys network* dat in de Engelse maatschappij, en dan met name in *the City*, het hart van Londens politieke en zakelijke omgeving, langdurig zijn plaats had en nog altijd heeft.

Een 'country club' was daarentegen een anders gerichte instelling die, zoals de naam al aangeeft, buiten de stad lag en zich meer richtte op de activiteiten die daarmee samenhangen zoals de jacht en de buitensporten. Na deze bezigheden kon men zich terugtrekken in een intiem landelijke sfeer. Dit aspect had zijn aantrekkelijkheden voor hen die in het dagelijks leven binnen het stadsgebied moesten verblijven in de smerig rokende atmosfeer van de talloze fabrieken uit die jaren. Voor de bezoekers uit de Overijsselse industrie een aantrekkelijk voorbeeld van vrijetijdsbesteding dat zij ook in die vorm zouden overnemen.

Het elitaire van de vroege golf clubs in zowel Engeland als Nederland, zat niet zozeer in het verschil in welstand, als wel in het feit dat voor een ronde golf, inclusief de tijd van en naar de golfbaan, circa zes uren vrije tijd beschikbaar dienden te zijn. Daarbij gevoegd een vervoermiddel omdat golf nu eenmaal buiten het stedelijk gebied wordt gespeeld. Dit bij elkaar veroorzaakte, meer dan de kosten, dat slechts zij die vrijelijk over hun tijdsindeling konden beschikken, golf als sport konden kiezen.

Ook in de ballotage ging het minder om 'het buiten houden' van ongewensten, dan wel om het kiezen van hen die in het bestaande gezelschap zouden passen. Zeker ook omdat in Nederland golf vanaf het begin een *mixed sport* was en sport als een vooral sociale beleving werd beschouwd. Clubhuisomgang kon aanleiding zijn voor affectieve verbindingen en dat was, in de wereld van de industriële families van die tijd, een zaak die niet van zakelijk belang was ontbloot. Bijna alle ondernemingen waren van private aard. Kinderen werden als firmant binnen de familieonderneming opgenomen. Huwelijken werden daarmee een zaak van vaak groot financieel belang. De familienamen van destijds tonen dan ook een zeer beperkt aantal variaties, en zelden de naam van een "buitenstaander". In deze sfeer werden de eerste golfclubs van Overijssel, de Twentsche Golf Club in 1926 en de Sallandsche Golf Club 'de Hoek' in 1934 opgericht.

12.2 Oprichting van de eerste golf clubs in Overijssel

In 1926 kwam op uitnodiging van de heer A.H. van Heek in Enschede een gezelschap bijeen om tot oprichting van een golfclub in Twente te komen. Dit werd gevolgd in 1933 toen op dezelfde wijze een

comité bestaande uit de heren D. Ankersmit, S van Groningen en J. van der Lande, een uitnodiging liet uitgaan tot oprichting van een golf club in Salland.

De aard van het gezelschap in zowel Twente als Salland geeft al aan in welke kringen het vroege golf in Overijssel, zoals in geheel Nederland werd ondernomen. Fabrikanten en hun sociale omgeving, zoals bankiers, notarissen en grootgrondbezitters. Een sprekend voorbeeld van hun opvatting over de functie van golf was dat er meteen bij de oprichting werd gesproken over de bouw van het clubhuis.

Tekenend voor de soms bijna achteloze wijze waarop men met een deel van het grondbezit kon omgaan, was het ter beschikking komen van de uiteindelijke plaats waar de Twentsche Golf Club zijn eerste zeventig jaren gevestigd zou zijn.

Toen namelijk andere voorstellen niet praktisch uitvoerbaar bleken, bood de fabrikant A.M. Dikkers, aangetrouwde familie van de ondernemer C.T. Stork uit Hengelo, een perceel grond ter grootte van 35 hectare aan, dat gelegen was tegenover zijn woning aan de andere zijde van de weg Hengelo – Enschede in de buurtschap Driene. Contractueel beschikbaar gesteld voor twintig jaren, waarvoor nauwelijks een vergoeding werd gevraagd.¹⁰⁶ Landbezit en golfterrein annex golf club zouden voor lange tijd samengaan. In de periode van de oprichting van de eerste golf clubs, hadden de stichters van de golf clubs een dermate invloedrijke positie in de maatschappij, dat van enige belemmering van overheidswege ten aanzien van de bestemming van grondgebruik geen sprake was. In de jaren zeventig van de vorige eeuw, toen voor het eerst weer plannen werden gemaakt voor de aanleg van een golfbaan, ontstond een groeiend verzet tegen de aanleg van een golfbaan. Dit zou kunnen samenhangen met de historisch gegroeide afkeer van de in Overijssel overheersende positie van het grootgrondbezit en de in die periode groeiende algemeen anti-elitaire sfeer.

12.3 De periode 1925 – 1980

Golf zou zowel in geheel Nederland als in Overijssel, tot aan de jaren zeventig, een bestaan leiden dat praktisch geheel het patroon behield van de periode van oprichting. Een zeer beperkt aantal deelnemers die nog steeds voornamelijk uit het zelfde sociale kader kwamen als bij de oprichting. In 1950 bestonden er in Overijssel nog steeds niet meer dan twee golfclubs, die gezamenlijk nauwelijks vijfhonderd leden telden. In geheel Nederland waren er sedert 1934 geen golfbanen meer bijgekomen en het totaal aantal leden bedroeg

¹⁰⁶ Bron: Jubileumboek Twentsche Golf Club, *Een Twentsche Golfsymphonie* (Hengelo 2001) p.29-30

slechts 2566. Over het geheel dus het beeld van een marginale sport voor een zeer beperkt aantal deelnemers.¹⁰⁷

Het moet niet een kwestie geweest zijn van te hoge contributies die het aantal deelnemers zo gering hield. De Twentsche Golf Club geeft aan dat in 1946, na de Tweede Wereldoorlog, een 'groot financieel tekort' was ontstaan van f. 5400,-. De contributie werd daarom verhoogd naar fl. 190,00 voor een echtpaar.¹⁰⁸ Hoewel niet onmiddellijk bereikbaar voor iedereen, moet dit voor velen geen al te groot bezwaar zijn geweest.

De Sallandsche Golf Club geeft in haar mededeling bij de oprichting in 1934 aan, dat een *greenfee* - de dagcontributie voor niet leden - 'vijftig cent per dag' zou bedragen 'of fl. 7.50 per maand'. Een jeugdlidmaatschap tot 16 jaar, bedroeg fl. 7,50 per jaar. Een volledig lidmaatschap fl. 40,- per jaar.¹⁰⁹ Deze bedragen namen in de nakomende jaren slechts in geringe mate toe. Toch bleef golf tot de jaren tachtig het profiel houden van een bezigheid voor de hogere lagen van de maatschappij en in het algemeen dat golf een dure sport was.

12.3.1 Intermezzo: de jaren 1940 – 1950

12.3.1.1 De Twentsche Golf Club

De Twentsche Golfclub in Driene leek in eerste instantie gevrijwaard te worden van inbeslagname door de bezetter. De baan onderging 1944 echter toch een kleine verwoesting. Om een schootveld voor de daar inmiddels gestationeerde pantservoertuigen te garanderen, werden bomen tot één meter hoogte afgezaagd. Het volledige terrein onderging de aanslag van militaire onverschilligheid. Het duurde tot april 1945 toen Twente werd bevrijd.

De Twentsche Golf Club had bij de bevrijding het geluk dat in het Brits-Canadese leger veel golf liefhebbers waren die de golfbaan weer op orde brachten. Het Engelse garderegiment *Queen's Own Rifles* werd permanente gast omdat zich bij hun legerplaats Münster geen golfbaan bevond. Dit contact heeft zich voortgezet tot in de huidige tijd met een wedstrijd om 'The 60th Rifles Cup'.

12.3.1.2 De Sallandsche Golf & Country Club

Ook de golfbaan van de Sallandsche golf club kwam niet onbeschadigd door de oorlog. Fairways werden tot schietbanen omgebouwd en het clubhuis werd tot militair verblijf gemaakt. Toen in april 1945 de militaire bezetting vertrok, gebeurde dat met medeneming van bijna de gehele inventaris. De Canadese bevrijders

¹⁰⁷ Uit: *Facts & Figures* (Nederlandse Golf Federatie NGF. 2007)

¹⁰⁸ Jubileumboek Twentsche Golf Club 2001, p. 91

¹⁰⁹ Jubileumboek Sallandsche golf club "de Hoek" 1934 – 1984 passim.

deden in Diepenveen wat zij ook in Twente hadden gedaan, met al hun beschikbare materieel, de baan zo snel mogelijk weer in staat brengen voor golf. Het werd een bekend verschijnsel in bevrijd Europa: waar het Engelse leger zich vestigde ontstonden golfbanen. In West Duitsland, in de voormalige Britse bezettingszone, bevinden zich nog een aantal golfbanen met als stichtingsdatum de jaren vijftig. Een wezenlijke uitbreiding van het aantal golfspelers in Overijssel, zowel als in geheel Nederland, zou echter nog tientallen jaren op zich laten wachten.

In de huidige tijd lijkt het zonderling te vernemen dat ondanks de oorlogtoestand, golf gewoon doorgang vond. Maar het dagelijks leven had in Nederland na het eerste bezettingsjaar, zij het met aanpassingen, zijn loop hernomen. Sportontmoetingen bleven gehandhaafd. De competities van alle sporten gingen normaal door en golf maakte daarop geen uitzondering. 'Sport vormde een tegenwicht voor de spanningen die de bezettingsperiode met zich meebrachten'¹¹⁰

12.4 De jaren 1950 tot 1980

12.4.1 Golf zoekt een plaats in de maatschappij

Ook in 1945 na het einde van de Tweede Wereldoorlog, bleef golf een bezigheid binnen het eerder geschilderde domein van de welgestelden met beschikking over vrije tijd. Dat was niet uniek voor Nederland, het was het beeld van geheel continentaal Europa. Het kennismaken met golf verliep, anders dan in de Verenigde Staten, niet via de media en zeker niet via de TV.

In Overijssel zouden er tot de jaren tachtig geen nieuwe golfclubs bijkomen. Golf bleef nog steeds een keuze van een kleine groep liefhebbers. In 1950 waren er in geheel Nederland slechts 2566 leden ingeschreven in zestien clubs, dertig jaar later in 1980 was dit nog slechts gegroeid tot zesentwintig clubs met gezamenlijk 11386 leden, een toename van gemiddeld slechts 900 per jaar.

Golf zocht zijn plaats wel in de maatschappij als een vrijetijdsbesteding voor een bredere sociale groep, maar stuitte daarbij op bezwaren die niet zelden gemotiveerd werden met het argument dat grondgebruik ten algemene dienste behoorde zijn en 'de overheid het als haar taak beschouwde sport voor iedereen toegankelijk te maken'.¹¹¹ In provinciale- en gemeentebesturen kwamen deze bezwaren voornamelijk uit de politiek linkse hoek. Anti-elitaire motieven die zich inmiddels meer algemeen in de samenleving hadden ontwikkeld, kunnen daaraan meegewerkt hebben. Zeker ten opzichte

¹¹⁰ A. Swijtink in: W. van Buuren. *In het spoor van de sport*. (Haarlem 2000) p.161

¹¹¹ M. Bottenburg. *Verborgene competitie* p.46

van hen die vroeger eigenmachtig beslisten over de bestemming van grondgebruik.

Waar plannen werden ontwikkeld, zoals bijvoorbeeld in Zwolle om de sluimerende Zwolsche Golf Club opnieuw tot leven te roepen, zou de ontwikkeling van golf tot een permanente strijd worden tussen milieuorganisaties, die zich in de gemeenteraad gesteund voelden door de linkse partijen, en de initiatiefnemers voor de aanleg van een golfbaan. Daarin speelden onbegrip en onbekendheid een rol, samen met het oude vooroordeel, dat golf alleen voor de rijken zou zijn, ofschoon dat in die periode allang was achterhaald. De belangstellenden kwamen voornamelijk uit de middengroepen. Het proces van overtuigen en mogelijk maken zou in totaal twintig jaren in beslag nemen.¹¹² Dit alles hing samen met de nog steeds geldende overtuiging, dat golf een randactiviteit van de sport was en daarmee ontdaan van maatschappelijk belang.

Hierbij dient zich aan dat in de Nederlandse verhoudingen, de stimulans naar grotere belangstelling voor een sport, niet uitging van de media zoals dat in de V.S. had plaats gevonden, maar de opvatting heerste dat dit vanuit de maatschappij zelf diende te geschieden. De Nederlandse TV was immers niet commercieel en richtte zich naar wat men voor het 'algemeen' belang hield.

Zoals hierboven aangehaald, dienden er aanzienlijke maatschappelijke veranderingen plaats te vinden om golf, maar ook de andere sporten die met de sociale bovenklasse werden vereenzelvigd, in de belangstelling van een brede sociale groep te brengen. Een algemene verandering in opvattingen over wat bij een 'klasse' wel of niet hoorde. Deze veranderingen zouden plaats vinden in meerdere landen maar ook en vooral, in Nederland:... De jaren zestig en zeventig.

13.0 De omwenteling van de jaren zeventig

13.1 Doorstroming van de klassen

Vanaf begin jaren zeventig nam de beschikbare hoeveelheid vrij te besteden tijd steeds meer toe. Niet alleen door het korter worden van de werkweek, maar ook omdat nieuwe hulpmiddelen voor de noodzakelijke werkzaamheden in en om het huis, tot tijdsbesparing leidden. Tegelijkertijd ontstond ook een verandering in het omgaan met vrije tijd. Ontspanning kreeg een positieve connotatie. Gevoegd bij de algemeen toenemende welvaart had dit tot gevolg dat naar nieuwe manieren van vrijetijdsbesteding werd omgezien. Het sterk toegenomen autobezit werkte er aan mee dat ook andere activiteiten nu in de belangstelling konden komen. Daaronder bevond zich

¹¹² Uit: *Een terugblik op het ontstaan en de ontwikkeling van de Golf Club Zwolle*. 2005. passim

bijvoorbeeld de zeilsport. Ook wintersport, langdurig beschouwd als slechts voor de beter gesitueerden kwam binnen bereik. In de beschouwing van mogelijkheden voor een invulling van de toegenomen vrije tijd, hoefde nauwelijks meer iets te worden uitgesloten. Ook golf kwam daarmee in de belangstelling omdat dit niet langer werd gezien als een mogelijkheid voor uitsluitend de hogere klasse.

Zoals hier eerder aangehaald zijn van Bottenburg en Stokvis van mening dat de keuze voor een sport niet bewust wordt gemaakt door de betrokkene, maar dat de sociale omgeving eerder de sturende factor is naar deelname aan een of andere sport.¹¹³

In de Nederlandse gemeenschap van de jaren vijftig tot midden zestig was het maatschappelijk leven niet alleen nog sterk verdeeld in sociale klassen maar bovendien in levensbeschouwelijke 'zuilen'. Geheel het dagelijks leven verliep langs lijnen die bepaald werden door de sociale groep waartoe men behoorde. Kleding, taal en gewoonten, evenals het onderwijs dat men volgde gaven daaraan een herkenbaar beeld. Vooral in het onderwijs was dit zichtbaar. Men volgde ambachtschool, ULO, HBS of Lyceum afhankelijk van de sociale klasse waartoe men behoorde. De scholen behoorden qua oriëntatie meestal tot een van de zuilen: Protestants Christelijk, Rooms Katholiek of Openbaar.

Dit beeld was terug te vinden in de sportbeoefening; zelfs in de beslissing óf aan sport werd gedaan en wat 'sport' dan inhield. Ook aan welke sport werd deelgenomen hing weer samen met de complexe varianten van zuilen en klassen. Een Christelijk Lyceum of een Openbare HBS konden, hoewel de leerlingen uit vergelijkbare sociale klassen konden komen, in hun keuze sterk uiteen lopen. De vanzelfsprekendheid waarmee deze keuzen tot stand kwamen, was tekenend voor de maatschappelijke opvattingen uit die jaren. In grote trekken: voetbal op ambachtschool en ULO, hockey op HBS en Lyceum. Bij de Christelijke scholen een voorkeur voor gymnastiek wegens het minder prestatiegericht en meer pedagogische karakter.

¹¹⁴ Dit gehele patroon onderging in de latere jaren zestig en geheel de jaren zeventig in vrij korte tijd een aanzienlijke verandering. Een van de factoren die daartoe zou bijdragen was de invoering van de zogenaamde Mammoetwet in 1963. Daarbij werd een model van doorstroming doorgevoerd dat de bedoeling had de sociale klassen minder gescheiden te houden in het soort onderwijs. Tegelijkertijd werd ook een studiefinancieringssysteem ingesteld, waarbij het mogelijk werd dat universitair onderwijs kon worden gevolgd, ongeacht het inkomen van de ouders. In de periode van 1970 – 1990 groeide het hoger beroepsonderwijs van 79.100 naar 191.100 studenten en het

¹¹³ M. van Bottenburg *Verborgen competitie* p.25-26. R.Stokvis. *De sportwereld* p.25-26

¹¹⁴ W. van Buuren en P.J.Mol (red) *In het spoor van de sport. Vorming versus prestatiestreven*. (Amsterdam 2000) p.232

wetenschappelijk onderwijs van 103.500 naar 166.800. In die zelfde periode nam de ook welvaart sterk toe. Het besteedbaar inkomen verdrievoudigde van € 5.300.-- in 1970 tot € 15.300.-- in 1990 waardoor ook in de leefgewoonten standsverschillen steeds meer vervaagden.¹¹⁵

Dit alles veranderde het gehele tot dan toe overheersende beeld van de klassenvoorkeur voor de gekozen sport. Ouders die voetbalden of korfbalden, hadden nu kinderen die aan hockey of honkbal deden. Sporten verloren meer het exclusieve karakter dat bij een klasse hoorde. Nieuwe sporten als basketbal, volleybal en badminton kenden vanaf hun introductie in de naoorlogse periode nauwelijks standverschillen. Eind jaren tachtig was de vanzelfsprekende samenhang tussen sport en sociale klasse grotendeels uitgewist. Iedereen uit elke klasse kón kiezen voor elke sport. Tennis dat lang beschouwd werd als behorend tot de sporten voor de hogere middenklasse, stond nu open voor elke laag van de maatschappij. Er kwamen open tennisparken en sportzalen waar men een sport kon uitoefenen onder eigen condities. Dit geeft meteen een andere ontwikkeling aan die zich steeds sterker zou uitbreiden: sportbeoefening zonder aan een club gebonden te zijn. Een fenomeen dat bekend zou worden als *pay and play*. Een verschijnsel dat zou kunnen samenhangen met een meer individualistisch karakter van de maatschappij.

Dit bracht echter tevens mee, dat wie er voor koos sport uit te oefenen via een clublidmaatschap, een aparte waarde toekende aan het sociale element van de sportbeoefening. Dit laatste kon dan weer betekenen dat het ledenbestand een zekere 'gelijkgerichtheid' van maatschappelijke omgeving meebracht.

13.2 Verzelfstandiging van de jeugd

Nog een andere factor bleek van grote invloed te zijn op het vervagen van de verhoudingen binnen de klassen: *het jeugdidool*. Vanuit de V.S. en Engeland, maar ook uit Frankrijk ontstond een beweging die voor een groep nadrukkelijk een eigen plaats eiste in de maatschappij: de jeugd.

Met een geheel nieuwe stijl van kleding en gedrag, niet het minst ook met hun muziek, werd op vaak provocerende wijze afstand genomen van alle heersende normen en conventies. Jeugd op zichzelf werd tot een kwaliteit gemaakt en niet zelden tot norm. In elk facet van de maatschappij werd de invloed van de jeugd nu van betekenis. Tot zelfs in de kerkelijke ritën drong hun invloed door. Dit leidde tot vergaand egalitair worden van het gehele sociale leven, waar eerder een hogere leeftijd automatisch autoriteit inhield.

¹¹⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek: *Historie inkomen vermogen en consumptie*. (Statline 2007)

Dit bleef niet zonder uitwerking in de sporten. Daar zouden jongeren de bestaande conventies niet langer volgen maar vervangen door een eigen wijze van verschijning en optreden. Ook hier vaak op provocerende wijze die echter zeer effectief bleek. Tennis vooral werd een zichtbaar voorbeeld van de omwenteling. Wimbledon, het ultieme bolwerk van traditie en conventie, zou nu kampioenen in 'muiserij-kleding' gaan zien of in spijkerbroek. Zij maakten niet langer de verplichte buiging voor de koninklijke loge, maar wensten hun eigen familie op de tribune eerder te begroeten dan de Hertogin van Kent die de prijs zou uitreiken.¹¹⁶

In golf zou een eigen jeugdidool ontstaan: Severiano Ballesteros die in 1976 op negentienjarige leeftijd het prestigieuze golftoernooi *the Dutch Open* op de baan van de (nu Koninklijke) Haagsche Golf & Country Club zou winnen. Hij zou vervolgens op internationaal niveau alle gevestigde reputaties achter zich laten.

13.3 Rolmodellen in de sport

Nog een laatste verschijnsel dat in zekere mate samenhang met het wegvallen van de standsverschillen door de 'verjeugdiging' van de maatschappij deed zijn invloed gelden: het sportidool. De – veelal jeugdige – mannen en vrouwen die door hun sportprestaties een rolmodel kregen toebedeeld dat zowel in de sportuitoefening als in het openbaar optreden werd nagevolgd. Dit ontstond nadat belangrijke sportevenementen via de TV werden uitgezonden. Sportlieden werden nu herkenbaar voor een zeer groot publiek. Niet alleen hun sportprestatie telde, maar evenzeer hun persoonlijke uitstraling. Het ging om jongeren die superioriteit uitstraalden op een bepaald gebied. Een vroeg verschijnsel hiervan was wat van Bottenburg: 'het Ard en Keesie effect' noemde.

Hier eerder aangehaald is dat van Bottenburg twijfelt over de invloed die sportwedstrijden op de TV zou hebben gehad op de deelname aan een sport. Hij wijst er op dat van het 'Ard en Keesie effect' wel 'de wervende kracht van tot verbeelding sprekende kampioenen uitging (...) maar het ledental van de schaatsbond eerder af- dan toenam'.¹¹⁷ Hij citeert ook Minees en Stokvis: 'Topprestaties leiden niet tot stijging van leden van een sportorganisatie'¹¹⁸ Dit heeft echter betrekking op de georganiseerde sport en hoeft niet te betekenen dat het aantal schaatsers niet toenam. Integendeel, het effect was dat er ijsstadions werden gebouwd, sommige overdekt, die de belangstelling voor schaatsen in het algemeen verder deed toenemen. In de jaren zeventig kwamen er vier kunstijsbanen bij en sedertdien nog vijf, in totaal nu veertien, terwijl er momenteel minstens drie banen in ontwikkeling verkeren. Het aantal wedstrijdschaatsers

¹¹⁶ De Australier Pat Cash die in 1983 Wimbledon kampioen werd.

¹¹⁷ M. van Bottenburg *Verborgene competitie* p.57-60

¹¹⁸ *ibid.* p. 121

schat de KNSB thans op 16000. Als argument vóór van Bottenburgs stellingname zou kunnen gelden, dat hoewel golf niet op de Nederlandse TV zenders verscheen, golfdeelname in de vijftien jaar, tussen 1987 en 2002 vertienvoudigde tot tweehonderddertigduizend deelnemers.^{119 120}

Sportwedstrijden die via de TV werden uitgezonden, leidden tot een grote, soms massale belangstelling, niet alleen voor de sport, maar voor de sportkampioenen. Hun openbaar optreden werd aanleiding voor navolgen en in die zin zijn de sporthelden tot de moderne *opinion leaders* geworden. Hun kleding, gedrag en voorkomen kregen zeer grote invloed op vooral de jeugd die dit op grote schaal navolgde, de *early adopters* in de termen van Rogers. Björn Borg werd in de tenniswereld een rolmodel. Zijn onconventionele verschijning paste geheel in het ideaalbeeld van de jeugd en zijn optreden werd daardoor aanleiding uitgebreide TV verslagen te brengen, ook in Nederland. Tennis was niet langer een sport voor dames en heren uit de gegoede kringen met hun opvatting van 'passende kleding', maar kreeg een eigenzinnige jeugdige uitstraling. Figuren als onder andere McEnroe, Connors en Agassi zouden, ook door hun anti-autoritaire gedrag, de tenniswereld voor altijd een ander aanzicht geven.

In de golfwereld vond iets dergelijks plaats. Tot vrij recent was golf een 'witte' sport, zeker in de V.S. Na een uitspraak echter van het Hooggerechtshof in Amerika, werd de uiterst exclusieve golf club van 'Augusta National' verplicht een zwarte deelnemer toe te laten. Zwarte spelers hebben sinds die tijd een rolmodel. Een 'zwarte' winnaar geldt sedertdien als een speciale overwinning. Hieruit volgde een zelfde effect als al eerder in de V.S. had plaatsgevonden: de TV versterkte de effecten en sport en sporthelden werden tot *money generators*. Niet meer de maatschappelijke positie, afkomst of huidskleur, maar de mate van media-aandacht werd norm voor de plaats in de sociale pikorde. Een golfspeler als Tiger Woods met zijn onbetwiste positie als nummer één van de wereld en een vermogen dat boven een miljard dollar uitstijgt, kan daardoor thans al vele jaren als model voor de integratie van niet-blanken in de golfwereld fungeren.

Topsporters konden zich vrij snel voegen in de rijen van de miljonairs en met hun onbekommerd gedrag deden zij de sociale grenzen vervagen en zelfs verdwijnen. Het verschijnsel gaf een laatste duw aan de veralgemenisering van de sportdeelname waarin geen enkele sport voor meer onbereikbaar behoefde te zijn op grond van sociale belemmeringen. Integendeel, de enorme bedragen die konden worden verdiend met topsport trokken eerder de tot dan toe lagere sociale klassen aan.

¹¹⁹ Bron: KNSB

¹²⁰ Bron: NGF *Facts and Figures* (de Meern 2007) table 6.01

13.4 Golf evolueert naar populaire sport

Dit gehele proces vond plaats tussen halverwege de jaren zestig en eind jaren tachtig en viel samen met de overige verschijnselen van die periode zoals die hierboven beschreven werden. Jeugd hing samen met topprestaties en de leeftijd van de kampioenen zou steeds verder naar beneden gaan.

In dit veranderde maatschappijbeeld ontstond de ruimte waarin voormalige, slechts als voor elite beschouwde sporten, tot een vrij normale keuze konden worden van alle lagen van de bevolking. Ook golf zou hiervan de gevolgen ondergaan. In een sterk egalitair geworden maatschappij waren de bezwaren van standverschillen ten aanzien van een sport goeddeels weggefallen. Golf kon daardoor in weinig jaren tot een algemene sport worden. Echter, Bottenburg wijst er op dat zowel tennis als golf, als 'een eindstation van de sportloopbaan' worden beschouwd. Dit zou een zekere invloed hebben kunnen uitoefenen op het milieu waarin deze sporten worden beoefend. De sociaal lagere strata beoefenden als jongeren voetbal maar als meerderjarigen zetten zij dat niet voort, maar gingen bijvoorbeeld vissen. De hogere sociale klassen verwisselden hun jeugdsport later voor tennis of golf. Iets dat met de toenemende leeftijd toch nog op behoorlijk niveau kon worden volgehouden. Een zekere oriëntering naar sociaal milieu kan in deze sporten, daardoor wellicht weer zijn ontstaan.¹²¹

Uit onderzoeksrapporten door de NGF en de Katholieke Universiteit Nijmegen, nu Radboud Universiteit, komt naar voren dat de leeftijd van golfers geleidelijk toeneemt. Dit kan te wijten zijn aan het 'eindstation effect' hierboven door Bottenburg beschreven. Eenmaal begonnen, besluiten weinigen nog voor iets anders te kiezen of geheel op te houden met golf.

Van de gezamenlijk ongeveer vijfhonderd leden van de enige twee golfclubs in Overijssel in 1950, groeide golf naar acht golf clubs met gezamenlijk ruim zesduizend leden in 2005. Dat is overigens maar de helft van het ware aantal golfspelers. Er is een groeiende neiging om golf buiten een vast lidmaatschap van een club te spelen. Een zelfde verschijnsel bestaat in Groot Brittannië en de Verenigde Staten waar slechts een derde van alle golfspelers lid is van een club. Van de nu (januari 2005) 290.000 golfers in Nederland, is zestig procent lid van een golf club. Menige golfclub ziet dat op haar baan per jaar meer dan vijfduizend rondes door 'dagcontribuanten' gespeeld worden. Golfers in de V.S. hebben een voorkeur voor de vrijheid om te spelen waar en wanneer men dit wenst. Binding aan een club zou die vrijheid

¹²¹ M. van Bottenburg. *Verborgene competitie* p.164

belemmeren. Dit kan echter ook te maken hebben met de grote mobiliteit in vestiging die in de V.S. heerst.

De verwachting is dan ook dat deze ontwikkeling van golf spelen zonder lidmaatschap van een club, voorlopig nog zal doorgaan. Als percentage van het totaal aantal golfers lijkt het echter dat dit verschijnsel stabiliseert. Het rapport van de NGF van april 2007 geeft 45% aan, een gelijk percentage als in 2003.¹²²

Samenvatting

In een verloop van honderdvijftig jaar, in de periode tussen 1850 en 2000 vond in Overijssel een ontwikkeling plaats die de gehele maatschappij een totale verandering zou doen ondergaan. Van een praktisch uitsluitend agrarische provincie werd Overijssel in die periode omgevormd tot een vooraanstaande industriële regio. De gevolgen waren velerlei. Ambachtelijke vervaardiging van textielproducten in huisindustrie, een economisch noodzakelijk bijproduct van de agrariërs, maakte plaats voor geïndustrialiseerde fabricage in fabrieken. Dit veroorzaakte een grote verschuiving in de vestiging van de bevolking; van kleine gemeenschappen naar grote stadsconcentraties. Ook immigratie uit andere streken werd nodig om aan de vraag naar arbeid te voldoen. Gronden sedert eeuwen beheerd volgens het oud Nedersaksische gebruik van markenbeheer, werden voor economischer exploitatie tot grote percelen samengevoegd. Zij kwamen voor het grootste deel in handen van ofwel de adel (in West Overijssel) of de textielfabrikanten (in Twente). In Twente werd de door deze verandering vrijkomende arbeid opgenomen door de 'fabriqueurs' die mede daardoor, zowel grootgrondbezitters als grootondernemers konden worden.

De sociale gevolgen waren van gelijke aard zoals al eerder in Engeland was voorgekomen bij de overgang van agrarische naar industriële productie: onwennigheid met het leven volgens een 'tijdsindeling' in plaats van het sedert eeuwen 'seizoengestuurde' leven. Massavestiging met slechts beperkte woonruimte in de onmiddellijke omgeving van een fabriek, gevoegd bij algemeen slechte hygiënische omstandigheden, deden zowel de gezondheid als de kwaliteit van de producten achteruitgaan.

De tweede generatie 'fabriqueurs' die in Engeland hun opleiding hadden voltooid in de moderne fabricagemethoden, brachten in de laatste decennia van de negentiende eeuw, vernieuwingen mee die aldaar succesvol waren gebleken: kortere werktijden en gerichte besteding van de vrijgekomen tijd. Naar Engels voorbeeld werd sport gekozen als succesvolle vorm van vrijetijdsbesteding.

Hoewel in eerste instantie slechts beoefend door de welgestelden zelf, stimuleerden zij de deelname door de arbeiders voor

¹²² NGF, *Facts and Figures* (onderzoeksrapport 2007)

het beoogde resultaat van gezondheidsverbetering. Sport kreeg daarmee haar plaats in het maatschappelijk leven. In slechts enkele decennia zou het begrip sport een algemeen aanvaarde positie innemen in het maatschappelijk leven.

Sport zou echter vanaf het begin ook een scheiding teweeg brengen tussen sporten die beoefend werden door de massa, en andere door alleen de welgestelden. Dit had minder te maken met de kosten van de sportbeoefening, als wel met de ervaring van de standsverschillen die werden gevoeld voor de verschillende sporten. In Engeland waar de oorsprong lag van de meeste sporten, heerste een groot standsverschil door de overheersende positie van adel en gentry. Hun sporten bleven in Overijssel ook beperkt tot de sociale bovenlaag: cricket, tennis en golf. Zolang in Overijssel de maatschappelijke scheiding bestond in sociale strata: laag, midden en hoog, zou ook bij de sporten dit beeld blijven overheersen. Voetbal was voor de lagere klasse, hockey en tennis voor midden- en hogere klasse. Golf was tot de jaren zeventig nog onzichtbaar. Slechts enkele families in West en Oost Overijssel, zouden er aan deelnemen. Hoofdzakelijk op een gelegenheid aangelegd op hun eigen land.

Dit gehele beeld onderging een totale verandering in de jaren tussen 1965 en 1985. In geheel Europa vond een democratisering van het maatschappelijk leven plaats. Deels door de algemene inkomensverbetering, maar ook omdat door onderwijsvernieuwingen, leren en studeren in die periode binnen bereik waren gekomen van alle lagen van de bevolking. Niet minder echter vond een aanzienlijke sociale verandering plaats door de positie die de jeugd voor zichzelf opeiste. Via TV beelden werd een *way of life* gepropageerd waarin "jeugd" een overheersende plaats innam. Dit verschijnsel doorbrak het lang bestaande patroon van 'ouderen hebben (per definitie) autoriteit'.

Een geheel nieuwe stijl van leven ontstond waarvan een deel gericht was tegen *autoriteit an sich*. Een ieder moest kunnen kiezen voor elke zelfgewilde stijl van kleding, gedrag en tijdbesteding. De TV gaf een illustrerend beeld van een geheel nieuw soort openbaar leven. Daarin kwamen ook de sporten die tot dan toe waren beschouwd als behorend tot de welgestelden-klasse, binnen bereik van iedereen die dit wenste. Buitensluiten op grond van sociale klasse kon door deze ontwikkelingen niet meer volgehouden worden. Een duidelijk gevolg daarvan diende zich aan in de wereld van golf. In slechts tien jaren tussen 1980 en 1990 verveelvoudigde zich de golfsport om een momentum te krijgen dat sedertdien niet meer is afgevlakt.

Conclusie

Golf in Overijssel bleef lang een uitsluitende aangelegenheid van slechts enkele families met eigen landbezit. Bij de oprichting van de golf clubs werden uitnodigingen tot deelname slechts gericht aan

relaties uit de eigen omgeving behorend tot de bovenste laag van de maatschappij. Ondanks dat de stichters in enthousiaste bewoordingen het begin van de golfsport aankondigden bleef het vanzelfsprekend kring van deelnemers te bepalen tot de eigen omgeving.

Tot midden jaren zestig van de twintigste eeuw, bleef ook een vaste relatie bestaan tussen opleiding en maatschappelijke positie. Dit bracht weer mee dat sporten die op de middelbare en hogere scholen werden beoefend, het merkteken droegen van de sociale klasse waartoe men behoorde, namelijk die van de midden- en hogere standen. Hockey, tennis en in zekere mate roeien behoorden er toe. Golf stond daarbij ter zijde. Het feit dat voor het bedrijven van de golfsport een terrein van tenminste vijfentwintig tot dertig hectare nodig is, maakte golf in dit opzicht door zijn beslag op de openbare ruimte, meer dan alle andere sporten, tot een publieke aangelegenheid. Beslissingen daarover moesten dientengevolge door een overheidsinstantie worden goedgekeurd. Golf viel in de ogen van de overheden uit de periode tot 1980, nog steeds onder de vrijetijdsbesteding van de welgestelden. De bestaande golf clubs, tot 1970 slechts twee in Overijssel, voerden een toelatingsbeleid dat dit leek te bevestigen.

De toenemende zorg voor omgaan met het milieu, stelde bovendien hoge eisen aan de wijze waarop grond werd benut. Deze twee factoren, de overtuiging door overheden dat golf slechts voor de 'rijken' was en een golfterrein een aanslag op het natuurlijk milieu, waren oorzaak dat plannen voor de aanleg van een golfbaan tot de jaren tachtig geen genade vonden in de ogen van het provinciebestuur, ondanks dat vanuit Wierden en Hellendoorn plannen werden voorgesteld die door de gemeenten werden ondersteund.

Pas toen zich, dank zij verbeterd inzicht door onder andere rapporten van de Heide Maatschappij die benadrukten dat in samenwerking met milieu instanties een golfbaan juist een toevoeging aan de natuurlijke omgeving kon zijn, kon golf zich gaan ontwikkelen. Dat een golf club toegankelijk diende te zijn voor een ieder die dit wenste, werd beschouwd als een vanzelfsprekende voorwaarde.

Een vaak gehoorde opmerking dat golf duur zou zijn en daardoor bereikbaar voor slechts de bovenlaag van de maatschappij, mag in twijfel worden getrokken door het feit dat volledige golfuitrustingen in supermarkt- en drogisterijketens te koop worden aangeboden.

Golf heeft zich in Overijssel in de laatste twintig jaar ontwikkeld tot een voor velen zeer geliefde, en voor ieder bereikbare vrijetijdsbesteding. Door de parkachtige aanleg, zijn de acht golfbanen die Overijssel nu rijk is, bovendien een toevoeging aan het landschap geworden.

Nijverdal, februari 2008
A.Bloemendaal

Overzicht van geraadpleegde werken.

- Baetens, J. en G. Verstraete, eds. *Cultural studies* (Nijmegen 2002)
- Bottenburg, M. van, en K. Schuyt, *De maatschappelijke betekenis van sport* (Arnhem 1996)
- Bottenburg, M. van, 'Historiografie van de Nederlandse sportgeschiedenis'. In: W. van Buuren en Th. Stevens, eds. *Sportgeschiedenis in Nederland* (Amsterdam 1994)
- Bottenburg, M. van, *Tijdschrift voor theoretische geschiedenis* 25 (1998)
- Bottenburg, M. van, *Verborgene Competitie* (Amsterdam 1994)
- Brongers, A., 'Begon golf wel in Loenen' ?. In: *Golfjournaal* 10 (2002)
- Buuren, W. van en P.J. Mol, eds. *In het spoor van de sport. Vorming versus prestatiestreven* (Amsterdam 2000)
- Buuren, W. van, (ed) *Bibliografisch apparaat voor de Nederlandse sportgeschiedenis* (Nieuwegein 2006)
- Breuker, P., 'Datering en acceptatie van het woord sport in het Nederlands' In: *De Sportwereld* 38-39 (2005)
- Centraal Bureau voor de statistiek, *Historie, cultuur en gebruik* (Statline 2006)
- Centraal Bureau voor de statistiek, *Historie inkomen, vermogen en consumptie* (Statline 2007)
- Cockburn, Henry, *Circuit Journeys* (Edinburgh 1888)
- Cousins, Geoffrey, *Golf in Britain. A social history from the beginnings to the present day.* (Londen 1975)
- Dekkers, Midas, *Lichamelijke oefening* (Amsterdam 2006)
- Delden, B. van, *Enschede, de hoge heren en 't sociëteit* (Hengelo 1990)
- Dussen, J. van der, *Geschiedenis & beschaving* (Hilversum 2005)
- Emmenes, A. van, ed. *KNVB jubileumboek 1889 – 1939.* (Den Haag 1942)
- European Golf Association, *Golf statistics by country* (Londen 2006)

- Fallers, L.A., 'A note on the trickle effect' In: *Public opinion quarterly* 18 (1954)
- Gillmeister, H., 'Viereinhalb Jahrhunderte Golf'. In: *100 Jahre Golf in Deutschland. Band 1 Grundzeiten bis 1924* (Wiesbaden 2007)
- Hamilton, D., *Golf, Scotland's game* (Dalliefour 1998)
- Hannerz, U., *Social complexity* (New York 1992)
- Heek, F. van, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder* (Leiden 1945)
- Hengel, Steven van, *Early golf* (Zutphen 1982)
- Hengel, Steven van, *Colf, kolf, golf. Van middeleeuws volksspel tot moderne sport* (Zutphen 1982)
- Hobsbawn, E. en T. Rogers, eds. *The invention of tradition* (Cambridge 1992)
- Hofstede, G., *Dimensions of national culture. Values, management and society in forty countries* (Beverly Hills 1980)
- Hofstede, G., *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen* (Amsterdam 1999)
- Hofstede, G., *Culture's consequences. Software of the mind* (New York 1980)
- Hoogenstein, M., *Van rosmolen tot chemische specialiteiten* (Deventer 1998)
- Horn, N. van, 'Weg met Pim' In: *De Sportwereld. Magazine voor geschiedenis en achtergronden van sport* 36 (2005)
- Huizinga, J., *Homo ludens* (Leiden 1934)
- Inklaar, F., 'Veramerikaniseert Nederland' In: *Kijken naar Amerika. Twintigste-eeuwse Amerikaanse cultuur in de VS en in Nederland* (Heerlen 2002)
- Inklaar, F., *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Den Haag 1997)
- Kashuba, W., 'Everyday culture' In: M.Shelly en M. Winck eds. *Aspects of European diversity*. (Milton Keynes 1993)
- Katz, P. en E. Lazarsfeld, *Personal Influence* (New York 1955)
- Kokhuis, G.J.I., *De geschiedenis van Twente* (Hengelo 1982)

- Nederlandse Golf Federatie, *Facts & More. Onderzoeksrapport* (Meerssen 2000)
- Nederlandse Golf Federatie, *Onderzoeksrapport Facts and figures* (Meerssen 2007)
- Oltheten, H., *130 jaar Koninklijke UD* (Deventer 2005)
- Poel, H. van der, *Tijd voor vrijheid. Inleiding tot de studie van de vrije tijd*. (Amsterdam 2004)
- Price, Robert, *Scotland's golfcourses* (Aberdeen 1992)
- Righthart, H., (ed) *De trage revolutie. Over de wording van industriële samenlevingen* (Heerlen 1999)
- Rijsdorp, K., *Sport en maatschappij. Een confrontatie van de sport met maatschappelijke vragen* (Alphen aan de Rijn 1983)
- Rogers, E., *Diffusion of innovations* (New York 1983)
- Schuyt, K. en E. Taverne., *1950 Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).
- Son, D. *England in the nineteenth century 1815 – 1914* (Harmondsworth 1959)
- Stevens, Th., *In de greep van de sport. Inaugurele rede* (Amsterdam 2005)
- Stokvis, R., *De sportwereld. Een sociologische inleiding* (Alphen aan de Rijn 1989)
- Tarde, G., *The laws of imitation*. (Engelse vertaling Gloucester 1962)
- Stirk, D., *Golf, history and tradition* (Ludlow 1998)
- Stork, J. en C.F. Stork, *C.T. Stork in zijn leven geschetst 1820 – 1895*. (Hengelo 1918)
- Storm-Smeets, E., 'De landelijke elite in negentiende-eeuw Twente'. In: *Dertiende jaarboek voor de adelsgeschiedenis*. (Westervoort 2006)
- Stroink, L.A., *Stad en land van Twente* (Hengelo 1962)
- Swijtink, A., *In het spoor van de sport* (Haarlem 2000)
- Twentsche Courant. (Enschede 1845)

Wessels, L. en A. Bosch, (eds.) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1815 – 1895* (Nijmegen – Heerlen 1992)

Shelley, M. en M. Winck, (eds) *What is Europe ? Aspects of European democratic culture.* (Milton Keynes 1993)

Vergoossen, Th. en M.v.d. Velde, *Ontwikkeling van het aantal golfclubs tot 2005.* Onderzoeksrapport (Kath. Universiteit Nijmegen 2000)

Wilson, J., 'Sport in Amerika'. In: *Kijken naar Amerika. Twintigste-eeuwse Amerikaanse cultuur in de VS en in Nederland* (Heerlen 2000)

Jubileumboeken.

Golfclub Flevoland. *Waar passie voor golf toe kan leiden* (Lelystad 2004)

Golf & Countryclub de Hooge Graven. (Barneveld 2002)

Golf Club Zwolle. *Een terugblik op ontstaan en de ontwikkeling van de Golf Club Zwolle* (Zwolle 2005)

Golfclub de Koepel. (Enschede 1993)

Golf & Country Club 't Sybrook (Enschede 2002)

Hattemsche Golf & Country Club. 1930 – 2005 (Zwolle 2005)

K.N.V.B. Jubileumboek 1889 - 1939

Sallandsche Golf & Country Club "de Hoek" 1934 – 1984

Twentsche Golf Club. *Een Twentsche golf symfonie* (Almelo 2001)

100 Jaar golf in Nederland. Uitgave golfclub "de Pan" (Bosch en Duin 1994)